

Χαράλαμπος Κασίμης*
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος**

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟ-ΤΡΟΦΙΚΟΥ
ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ***

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σύγχρονες συζητήσεις σχετικά με τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της γεωργίας συνδέονται με την αναδιατύπωση εκείνων των πολιτικο-οικονομικών όρων που επιτρέπουν μια πλήρη ανάλυση των τάσεων αλλά και των χαρακτηριστικών του μετασχηματισμού της αγροτικής κοινωνίας (Marsden et al., 1986). Στα πλαίσια αυτά αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο η ανάγκη χρησιμοποίησης της πολιτικής οικονομίας στην κοινωνική και οικονομική έρευνα (Cloeke, 1989). Ο εμπλουτισμός της με πολιτισμικά και εθνογραφικά στοιχεία σε εθνικό και σε τοπικό επίπεδο έχει επισημανθεί τόσο

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Διευθυντής του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ.

** Αγροτοκοινωνιολόγος, Διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Sussex.

*** Το κείμενο αυτό βασίζεται σε εισήγηση των συγγραφέων, με τίτλο «Το Αγρο-Τροφικό Σύμπλεγμα και η Διεθνοποίηση της Γεωργίας», που παρουσιάστηκε στο Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών στα πλαίσια στρογγυλής τράπεζας με θέμα *Οι Σύγχρονες Τάσεις του Αγροτοβιομηχανικού Συμπλέγματος: Από μια Γεωργία Υψηλών σε μια Γεωργία Χαμηλών Εισροών*, Αθήνα, 26 Μαΐου 1994. Βλέπε Πρακτικά Κύκλου Δημοσίων Συζητήσεων. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και Νέα Οικολογία, 1995.

από τους ανθρωπολόγους (Markus & Fischer, 1986) όσο και από τους περιφερειολόγους και γεωγράφους (Sayer, 1989· Cloke, 1994).

Η προσέγγιση που χρησιμοποιείται εδώ επιχειρεί να ενσωματώσει στοιχεία της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας για τη μελέτη της διαδικασίας ενσωμάτωσης της γεωργίας στην ευρύτερη οικονομία. Αυτό συνδέεται με τη μελέτη των επιμέρους τάσεων που αφορούν στον έλεγχο της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας, την αγροτική αναδιάρθρωση, τη διάθεση των αγροτικών προϊόντων και τη διαχείριση της αγροτικής οικονομίας.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται μόνο παραδειγματικά στον ελληνικό αγροτικό τομέα και την αγροτική κοινωνία συνολικότερα, στοχεύει δε περισσότερο να εισαγάγει ένα γενικότερο πλαίσιο ανάλυσης και ερμηνείας των τάσεων εκείνων και των διαδικασιών που ιστορικά διαμορφώθηκαν πρώτα στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες.

Στο κείμενο γίνεται αρχικά αναφορά σε τέσσερις διαδικασίες κοινωνικο-οικονομικού μετασχηματισμού στην ύπαιθρο. Οι διαδικασίες αυτές δρουν παράλληλα, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα διαφορετικά επίπεδα μιας συνολικότερης διαδικασίας αγροτικού μετασχηματισμού. Στη συνέχεια, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη του αγρο-τροφικού συστήματος το οποίο βαθαίνει τη διαδικασία διεθνοποίησης της γεωργίας. Αναφέρονται εδώ τα βασικά ζητήματα που αφορούν στην ολοκλήρωση αλλά και στην κρίση του συστήματος αυτού. Εδώ η κοινωνική εξέλιξη δεν αντιμετωπίζεται ως μια αναπόδραση διαδικασία, αλλά περισσότερο ως μια πολύπλευρη και πολύμορφη πραγματικότητα. Ακολουθεί η αναφορά στο ελληνικό παράδειγμα στη βάση της συζήτησης για τον περιφερειακό φορντισμό και, τέλος, παρουσιάζονται τα προβλήματα που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία εντατικοποίησης και διεθνοποίησης της γεωργίας και που καταδεικνύουν την ανάγκη για την επανεξέταση του σύγχρονου μοντέλου της γεωργίας.

2. ΟΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Οι αλλαγές που παρατηρεί κανείς στην κοινωνική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, η αυξημένη κρατική παρέμβαση στη γεωργία, η ολοένα αυξανόμενη καθετοποίηση της παραγωγής και η μεγέθυνση της σημασίας των αγροτο-βιομηχανικών επιχειρήσεων συνδέονται τόσο με τη μείωση της αυτονομίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων όσο και με την αυξανόμενη διασύνδεση του αγροτικού

με τον αστικό τομέα. Συχνά υπογραμμίζεται ότι η αγροτική κοινωνία χάνει τον καθαρά «αγροτικό» της χαρακτήρα και ότι νέα αναλυτικά σχήματα απαιτούνται για την ερμηνεία του μετασχηματισμού της. Αυτή η άποψη οδηγεί στην ανάγκη διατύπωσης μιας συνολικότερης θεωρίας για τη μελέτη του κοινωνικού μετασχηματισμού στον αγροτικό χώρο.

Ένα σημαντικό στοιχείο της συντελούμενης διαδικασίας «αποαγροτοποίησης της υπαίθρου» είναι η συνεχώς μειούμενη σημασία της γεωργίας στις οικονομίες των βιομηχανικά ανεπτυγμένων κοινωνιών. Η παρακμή πρώην γεωργικά εύρωστων αγροτικών περιοχών, η μείωση της αγροτικής απασχόλησης, η μείωση του ποσοστού της προστιθέμενης αξίας του αγροτικού τομέα και η φθίνουσα συνεισφορά του τομέα στο ΑΕΠ αποτελούν μερικές, χαρακτηριστικές όμως, πλευρές αυτής της διαδικασίας (Λουλούδης, 1991). Επιπλέον, η τοπική αγροτική κοινωνία ως αρχή κοινωνικής οργάνωσης εμφανίζει σταθερά σημάδια κατάρρευσης ήδη από τη δεκαετία του 1960. Σημαντικές κοινωνικές διαδικασίες, όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη της γραφειοκρατίας, διέσπασαν την αυτονομία των τοπικών κοινωνιών και διέβρωσαν την ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα αρκετών πλευρών της τοπικής και αγροτικής κουλτούρας (Stein, 1972). Η «έκλειψη της κοινότητας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Stein, συνδέεται με τη γενικότερη υποχώρηση του αγροτικού κόσμου και τη μετάλλαξη της ταυτότητας και των βασικών χαρακτηριστικών της ίδιας της αγροτικής κοινότητας.

Στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες, η διαδικασία «αποαγροτοποίησης της υπαίθρου» εκφράζεται ξεκάθαρα με την αποσύνδεση του 'αγροτικού' από το καθαρά 'γεωργικό'. Υπάρχει μια μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη γεωργική απασχόληση σε άλλες μορφές οικονομικής δραστηριότητας στην ύπαιθρο (βλέπε, π.χ., την άνοδο των υπηρεσιών, του τουρισμού και της πολυαπασχόλησης). Στη Βρετανία μπορεί κανείς να αναφερθεί στη γεωργία σχεδόν αποκλειστικά όσον αφορά στη χρήση της γης, αφού η αγροτική κοινωνία της είναι έντονα αστικοποιημένη και οι πρώην αγροτικές κοινότητες έχουν μετασχηματισθεί σε ζωτικό χώρο της μεσαίας τάξης, η οποία θεωρεί τη διαμονή στην ύπαιθρο ως αγαθό που χαρακτηρίζει την κοινωνική της θέση (Newby, 1989).

Η γεωργία αποτελεί πλέον μια παραγωγική διαδικασία η οποία στηρίζεται στις εκροές του βιομηχανικού τομέα για τη

λειτουργία της, ενώ συχνά παράγει προϊόντα που εισέρχονται στη βιομηχανία για να μεταποιηθούν. Η σχέση, λοιπόν, της γεωργίας με τη βιομηχανία εμφανίζεται διττή. Από τη μια μεριά, αναφέρεται στις βιομηχανίες παραγωγής εισροών (χημικά, μηχανήματα, πρώτες ύλες κ.λπ.) για τη γεωργική παραγωγή, και, από την άλλη, αναφέρεται στις μεταποιητικές βιομηχανίες τροφίμων (Healey & Ibery, 1985). Η αγροτοβιομηχανία συνιστά ένα σημαντικό παράγοντα ενσωμάτωσης της γεωργίας στη συνολική οικονομία τόσο μέσα από τις εισροές όσο και μέσα από τις εκροές της αγροτικής παραγωγής (Βεργόπουλος, 1975).¹ Με άλλα λόγια, η γεωργία έχει ενσωματωθεί στο βιομηχανικό σύστημα, συνιστώντας έναν κρίκο στην παραγωγική διαδικασία, μετασχηματιζόμενη σε μια ιδιαίτερη σφαίρα επιρροής του κεφαλαίου.

Έχει, αναμφίβολα, συντελεστεί μια μετατόπιση από τη 'γεωργία ως τρόπο ζωής' στη 'γεωργία ως επιχείρηση' (Newby, 1978). Αυτό συνδέεται με τη μετάβαση από τη γεωργία στην αγροτοβιομηχανία, η οποία συντελείται μέσα από την αύξηση της οργάνωσης της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας γύρω από επισημονικές, ορθολογικές και επιχειρηματικές αρχές. Η επιστήμη της γενετικής και η σύγχρονη τεχνολογία συνέβαλαν στην εκπληκτική αύξηση της φυτικής και της ζωϊκής παραγωγής. Οι τεχνολογίες έντασης εργασίας αντικατέστησαν μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού, αυξάνοντας παράλληλα τη γεωργική παραγωγή και παραγωγικότητα της εργασίας (Newby, 1989).

Μετά τη δεκαετία του 1960 παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στην υπαίθρο, που συνδέονται με την αύξηση του πληθυσμού εκείνων των αγροτικών περιοχών που έχουν ευκολότερη πρόσβαση σε αστικά κέντρα, με την αποκέντρωση ενός αριθμού βιομηχανικών επιχειρήσεων και υπηρεσιών σε αγροτικές περιοχές (Healey & Ibery, 1985) και τη μεγάλη αύξηση της μη-αγροτικής απασχόλησης (κύρια κατά τη δεκαετία του 1980) (Clope & Goodwin, 1992).

Η αυξημένη αλληλεπίδραση του αγροτικού με το αστικό στοιχείο, λοιπόν, έχει σαν άμεσο αποτέλεσμα την οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση της υπαίθρου. Η αγροτική αναδιάρθρωση μπορεί, έτσι, να εκληφθεί ως μια διαδικασία, η οποία στηρίζεται στον

1. Σε αυτό το πλαίσιο, οι αγροτοκοινωνιολόγοι δεν καλούνται απλώς να επικεντρώσουν την προσοχή τους σε μια «κοινωνιολογία της γεωργίας» (sociology of agriculture), αλλά οφείλουν να διευρύνουν τη μελέτη τους στις σύγχρονες εκφάνσεις του αγροτοβιομηχανικού συστήματος (Newby, 1983).

επανακαθορισμό του διαχωρισμού ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία που συνεπάγεται την άρση των διαχωριστικών δικλείδων μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας.

Ο αγροτικός μετασχηματισμός δεν είναι απλώς και μόνο μια εξωγενής διαδικασία, αλλά συνδέεται και με τα ίδια τα ενδογενή χαρακτηριστικά της γεωργίας. Τρεις τάσεις περιγράφουν αυτή τη διαδικασία:

α) *Η συκέντρωση της γεωργικής παραγωγής.* Η παραγωγή και τα μέσα παραγωγής συγκεντρώνονται σε λιγότερες και μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις, σε συγκεκριμένες περιοχές και χώρες.

β) *Η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής.* Η γεωργική παραγωγικότητα αυξάνεται στη βάση της επέκτασης της μηχανοποίησης, της κεφαλαιοποίησης και της εφαρμογής της βιοτεχνολογίας.

γ) *Η εξειδίκευση της γεωργικής παραγωγής.* Οι λιγότερο κερδοφόρες αγροτικές δραστηριότητες περιθωριοποιούνται στο βαθμό που η γη, η εργασία και το κεφάλαιο συγκεντρώνονται στην παραγωγή όλο και λιγότερων αγροτικών προϊόντων.

Η ενδυνάμωση αυτών των τριών τάσεων εξαρτάται επίσης από την εγκαθίδρυση μιας ορθολογικής συμπεριφοράς από την πλευρά των αγροτών. Ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας συνδέεται με τη βιομηχανοποίησή της, ενώ παράλληλα η έμφαση μεταφέρεται από τις αγροτικές συνθήκες παραγωγής στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στη γεωργία και τους άλλους οικονομικούς τομείς.

Ιστορικά, διαπιστώνονται τέσσερις διαδικασίες αγροτικού μετασχηματισμού: 1) αυτή που συνδέεται με την *εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής*, 2) αυτή που αναφέρεται στην *ανάπτυξη του αγρο-τροφικού συμπλέγματος και τη βιομηχανοποίηση της γεωργίας*, 3) αυτή που αφορά στην *αναδιάρθρωση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών* και την αποκέντρωσή τους στον αγροτικό χώρο, και 4) αυτή που συνδέεται με την *ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας*.

1) Όσον αφορά στην *εμπορευματοποίηση της γεωργίας* στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, είναι φανερή η σχέση της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τη συνολική οικονομία. Η οικογενειακή μονάδα παραγωγής υποτάσσεται στο κεφάλαιο με δύο τρόπους: είτε *άμεσα*, δηλαδή μέσα από την παράδοση του ελέγχου της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας στο κεφάλαιο, είτε *έμμεσα*, δηλαδή μέσα από τις εισροές και τις εκροές στη γεωργική

παραγωγή (Marsden et al., 1987). Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε στην υποταγή της αγροτικής εργασίας στο κεφάλαιο. Δύο στρατηγικές αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης ορίζονται εδώ: η μία αφορά στη *συσσώρευση*, ενώ η δεύτερη αφορά στην *επιβίωση* των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Σε αυτή τη βάση ορίζεται και η δυαδικότητα της αγροτικής διάρθρωσης, όπως έχει παρατηρηθεί εδώ στη Βρετανία όσο και τις ΗΠΑ (Newby, 1989· Buttel, 1983). Από την άλλη πλευρά όμως, πρέπει να σημειωθεί η πολλαπλότητα και η πολυπλοκότητα της διαδικασίας εμπορευματοποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που δεν μπορούν να αναχθούν απλώς σε ένα λογικό εξηγητικό σχήμα. Χρειάζεται εδώ να τονισθούν οι τάσεις μετασχηματισμού των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, οι οποίες καθορίζονται από τις διασυνδέσεις ανάμεσα στην εκμετάλλευση και το εξωτερικό ως προς αυτές κεφάλαιο. Έτσι, η οικογενειακή εκμετάλλευση διαφοροποιείται τόσο στο εσωτερικό της όσο και στη σχέση της με το εξωτερικό της περιβάλλον. Σήμερα, δεν μπορεί κανείς πλέον να επιμείνει απλώς στις αλλαγές που συμβαίνουν στις σχέσεις ιδιοκτησίας ως τον αποκλειστικό δείκτη αγροτικού μετασχηματισμού, αλλά θα πρέπει, ίσως, περισσότερο, να αναφερθεί στις αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας, στη διάρθρωση της απασχόλησης αλλά και στις εισοδηματικές διαφοροποιήσεις στον αγροτικό χώρο.

2) Η *ανάπτυξη των αγροτοβιομηχανικών επιχειρήσεων* σημαίνει και το τέλος των τομεακών αναλύσεων της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας, που αντικαθίστανται τώρα με μια διατομεακή ανάλυση της διαδικασίας ολοκλήρωσης αυτού που μπορεί να ονομαστεί *αγρο-τροφικό σύμπλεγμα*. Οι αγροτοβιομηχανίες δεν ασχολούνται απλώς με τη μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων για την κατανάλωση, αλλά επηρεάζουν και τα ίδια τα καταναλωτικά πρότυπα όπως και την πρωτογενή παραγωγική διαδικασία. Η αγροτική εκμετάλλευση χάνει την αυτονομία της και εξαρτάται από την αγροτοβιομηχανία τόσο στο επίπεδο του σχεδιασμού της παραγωγής όσο και σε σχέση με την οργάνωση των μεθόδων εργασίας αλλά και των τεχνικών παραγωγής (π.χ. συμβολαιακή γεωργία, πολλαπασχόληση κ.λπ.). Η ίδια η αγροτοβιομηχανία αναλαμβάνει την οργάνωση και τον έλεγχο του δικτύου παραγωγής, μεταποίησης και διακίνησης των αγροτικών προϊόντων. Η καθετοποίηση και ολοκλήρωση της διαδικασίας ενσωμάτωσης της αγροτικής παραγωγής στο κεφάλαιο παίρνει τη μορφή του αγρο-

τροφικού συμπλέγματος. Το αγρο-τροφικό σύμπλεγμα που αποτελεί μέρος μόνο του ευρύτερου αγρο-τροφικού συστήματος στηρίζεται στην πλήρη ανάπτυξη της διαδικασίας βιομηχανοποίησης της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας, της οποίας τα συστατικά στοιχεία ήδη αναφέρθηκαν. Αργότερα όμως θα αναπτυχθούν παραπέρα τόσο η διαδικασία επέκτασης του αγρο-τροφικού συστήματος όσο και η έννοια του καθεστώτος παραγωγής.

3) Σε σχέση με την *αναδιάρθρωση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών*, μπορεί κανείς να αναφερθεί στο υψηλότερο λειτουργικό κόστος των επιχειρήσεων που βρίσκονται στις αστικές περιοχές, στην αναζήτηση φθηνότερου και πολυαριθμότερου εργατικού δυναμικού και στις ανάγκες επέκτασης των βιομηχανιών. Η «αγροτοποίηση» της βιομηχανίας συνδέεται με την κρίση του φορντιστικού μοντέλου παραγωγής που οδήγησε στην ανάπτυξη νέων οικονομικών και κοινωνικών μορφών παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Η αναδιάρθρωση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών που τη συνοδεύουν και η εγκατάστασή τους στον αγροτικό χώρο επηρεάζουν και τη σχέση της τοπικής αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας με την περιφερειακή και την εθνική.

Έχει υποστηριχθεί ότι η αναδιάρθρωση της βιομηχανίας αποτελεί απάντηση στην ύφεση που προκαλείται από τη μείωση των κερδών και η οποία ωθεί τις επιχειρήσεις ή να υποκαθιστούν το κεφάλαιο με εργασία ή να μειώνουν τη δυναμικότητά τους. Πρέπει, όμως, να ξεχωρίσει κανείς δύο ειδών παράγοντες: α) τους «γεωνικούς» (π.χ. τεχνολογικές προόδους, υποδομές, μεταφορές, μεγαλύτερη νομική ευελιξία), οι οποίοι λειτουργούν σε μακρο-επίπεδο και δημιουργούν τις αναγκαίες αλλά όχι επαρκείς συνθήκες για την αγροτική εκβιομηχάνιση, και β) τους «ειδικούς» (π.χ. φθινό και μη οργανωμένο εργατικό δυναμικό, χειροτέρευση του επενδυτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος στις πόλεις κ.λπ.), που καθορίζουν το χαρακτήρα και τη μορφή της εκβιομηχάνισης. Αυτή η μορφή αγροτικής αναδιάρθρωσης, που αφορά στην αύξηση του πληθυσμού των αγροτικών (ή περιαστικών) περιοχών που συγκεντρώνουν όλο και περισσότερο την προτίμηση του αστικού πληθυσμού, συνδέεται επίσης και με την κατάτμηση των τοπικών αγορών εργασίας. Δημιουργούνται άξονες διαχωρισμού του εργατικού δυναμικού της υπαίθρου ανάλογα με τις ανάγκες για εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό όπως και τις ευκαιρίες για αξιοποίηση του ντόπιου εργατικού δυναμικού σε σχετικά καλύτερες

θέσεις εργασίας (Healey & Pibey, 1985). Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ντόπιους και νεοφερμένους μπορεί να υποκρύπτει ανταγωνισμούς, συγκρούσεις ή/και πόλωση της τοπικής κοινωνικής διάρθρωσης. Η διάχυση των μεσαίων στρωμάτων στην ύπαιθρο συνιστά έναν σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης της αγροτικής κοινωνικής διάρθρωσης, ενώ παράλληλα επιτείνει την προσοχή μας στη συνάρθρωση της γεωργίας με τους άλλους οικονομικούς κλάδους (Newby, 1989).

4) Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η τεχνολογία και ειδικότερα η *βιοτεχνολογία* προωθούν σε σημαντικό βαθμό την αντικατάσταση της γεωργίας από τη βιομηχανία (Vergopoulos, 1985). Αυτή η άποψη, που ουσιαστικά αναπαράγει μια αγεφύρωτη διάκριση ανάμεσα στις δύο παραγωγικές σφαίρες, έχει αντικειμενική βάση στο βαθμό που είναι δυνατόν να απομονωθούν οι διαδικασίες τεχνολογικού μετασχηματισμού στη γεωργία και να αντιμετωπισθούν σαν αλλαγές στην οργάνωση της γεωργικής παραγωγής. Από τη σκοπιά της εκβιομηχάνισης της γεωργικής παραγωγής, είναι δυνατόν να διατυπωθούν δύο ασυνεχείς αλλά σταθερές διαδικασίες: α) Η *ιδιοποίηση*, κατά την οποία τμήματα της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας γίνονται αντικείμενο βιομηχανικής δραστηριότητας και εισέρχονται έπειτα στη γεωργία σαν εισροές. Παράδειγμα ιδιοποίησης συνιστούν τα υβρίδια που ελαχιστοποιούν τη σημασία της φύσης κατά τη γεωργική παραγωγή. Η γενετική των φυτών αποτελεί την τεχνολογική βάση της ιδιοποίησης, ενώ η Πράσινη Επανάσταση με την επιλεκτική εκβιομηχάνιση της γεωργίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου σηματοδότησε τη διεθνοποίηση του μοντέλου της ιδιοποίησης. β) Η *υποκατάσταση* είναι μια διαδικασία κατά την οποία τα γεωργικά προϊόντα ανάγονται σε βιομηχανικές εισροές και έπειτα αντικαθίστανται από μεταποιημένα ή συνθετικά, μη-γεωργικά, συστατικά της μεταποίησης τροφίμων. Παράδειγμα υποκατάστασης συνιστά η παραγωγή μαργαρίνης, χαρακτηριζόμενη σήμερα ως βιομηχανικό προϊόν, η οποία σήμανε τη μεταστροφή από τα ζωικά λίπη στα φυτικά έλαια και πιο πρόσφατα σε μίγμα φυτικών ελαίων. Η ανάπτυξη της χημείας τροφίμων έχει καταφέρει να ξεχωρίσει συστατικά από ορισμένα γεωργικά προϊόντα και να «ελινοήσει την κατασκευή» τροφίμων (Goodman et al., 1987· Goodman, 1991, 37-41). Δηλαδή, η γεωργική παραγωγική διαδικασία διασπάται και το κεφάλαιο αναλαμβάνει διακριτές πλευρές της υποτάσσοντάς την.

Οι τέσσερις αυτές διαδικασίες διαπλέκονται με τέτοιο τρόπο ώστε αποτελούν πλευρές της ενσωμάτωσης της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας στην ευρύτερη οικονομία. Πέρα από την ιστορικότητα των τεσσάρων αυτών διαδικασιών, μπορεί κανείς να διακρίνει την αναλυτική χρησιμότητα αποτύπωσής τους η οποία δίνει το στίγμα του αγρο-τροφικού συστήματος σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

3. ΤΟ ΑΓΡΟ-ΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΚΑΙ Ο ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ

Κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει αναπτυχθεί μια αρκετά ενδιαφέρουσα προβληματική που στοχεύει στη συνολικότερη θεώρηση της γεωργίας μέσα στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό. Πρόκειται, «για μια πολιτική οικονομία των νέων σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα στον παγκόσμιο καπιταλισμό και απαιτεί την εξέταση της μετάβασης - που έχει ξεκινήσει στο παρελθόν - από μια πολυσχιδία τοπικών αγροτικών πρακτικών σε μια συγκεντρωμένη καπιταλιστική γεωργική παραγωγή. Η μετάβαση από την παραδοσιακή στη βιομηχανική γεωργία συνδέεται άμεσα με τις νέες πρακτικές παραγωγής και τους νέους οικονομικούς θεσμούς εντός και εκτός του κλάδου των τροφίμων. Η παραδοσιακή παραγωγή, η απλή εμπορευματική παραγωγή και η 'φορντιστική' επέκταση της χημικής και μηχανικής γεωργίας αντικαταστάθηκαν από έναν έντονα βιομηχανοποιημένο και κεφαλαιοποιημένο κλάδο τροφίμων που στηρίζεται σε συγκεκριμένες εισροές για την παραγωγή ανθεκτικών τροφίμων. Με απλά λόγια, σχετικά με την παρούσα κατάσταση, αυτό που εννοείται με τον όρο 'γεωργική εκμετάλλευση' δίνει τη θέση του σε μια κάθετα και οριζόντια ενσωματωμένη παραγωγή, μεταποίηση και διανομή εισροών για μαζική παραγωγή και διακίνηση τροφίμων» (Friedland, 1991a, 3-4).

Αυτή η συλλογιστική τονίζει την όλο και πληρέστερη ενσωμάτωση διαφορετικών τομέων σε ένα ραγδαία *διεθνοποιούμενο σύστημα παραγωγής και διακίνησης τροφίμων*. Για την περιγραφή ενός ολοκληρωμένου συστήματος, μπορεί κανείς να αναφερθεί σε πέντε θεματικές ενότητες: α) στη γεωργία και τις εισροές, β) στη βιομηχανία τροφίμων και τη μεταποίηση, γ) στο εμπόριο και τη διανομή, δ) στην τροφοδοσία, και ε) στην οικιακή εργασία. Το κράτος, οι έμποροι και πιστωτές προσφέρουν το πλαίσιο για τη

λειτουργία αυτού του συστήματος (Lang & Wiggins, 1985). Έτσι, το *αγρο-τροφικό σύστημα* μπορεί να οριστεί ως η σύνδεση της γεωργίας με τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας, περιγράφοντας μια διαδικασία ολοκλήρωσης του οικονομικού συστήματος που οδηγεί σε στενότερες κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις των επιμέρους τομέων.

Η εγκαθίδρυση του αγρο-τροφικού συστήματος έχει συμβάλλει τα μέγιστα στην ένταξη της γεωργίας στο οικονομικό σύστημα. Έχει αλλάξει, δηλαδή, η σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση τροφίμων. Στην Αγγλία μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα κυριαρχούσε η γεωργία πάνω στους υπόλοιπους τομείς. Από την αρχή του αιώνα, όμως, και ως τη δεκαετία του 1960 η κυριαρχία μετατέθηκε στη βιομηχανία τροφίμων, ενώ από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα οι μεγάλες αλυσίδες του λιανικού εμπορίου κέρδισαν την πρωτοκαθεδρία ρυθμίζοντας τη ροή των τροφίμων. Μια παρόμοια τάση φαίνεται να αναπτύσσεται, όπως θα δούμε παρακάτω, και στην περίπτωση της Ελλάδας.

Πριν αναφερθούμε, όμως, πιο συγκεκριμένα σε μια προσπάθεια αποτύπωσης των φάσεων ανάπτυξης του αγρο-τροφικού συστήματος, πρέπει να σημειώσουμε μερικές βασικές τάσεις της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης. Υφίσταται μια όλο και μεγαλύτερη μεταφορά εξουσίας πέρα και μακριά από τον παραγωγό μέσα σε ένα ολοένα και πιο ανταγωνιστικό σύστημα. Η μεταποίηση και διακίνηση των τροφίμων αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία σε βάρος του αγροτικού τομέα, στο βαθμό που το αγρο-τροφικό σύστημα επεκτείνεται και ολοκληρώνεται. Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και η αύξηση της προστιθέμενης αξίας των προϊόντων έξω από την άμεση παραγωγική σφαίρα ενδυναμώνουν το ρόλο των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των μεγάλων αλυσίδων διακίνησης των προϊόντων. Η αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των πολυεθνικών συνδέεται με την επιμήκυνση της διαδικασίας μεταποίησης παράγοντας νέα τρόφιμα υψηλής προστιθέμενης αξίας που συνδέονται είτε με την οικιακή κατανάλωση είτε με μαζικά συστήματα διανομής.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο αυξήθηκε η διεθνοποίηση του αγρο-τροφικού συστήματος. Τρεις πλευρές αυτής της διαδικασίας μπορούν σύντομα να αναφερθούν εδώ: α) η ανάπτυξη των αγροτο-χημικών και μηχανικών τεχνολογιών μαζί με την πρόοδο που έχει σημειώσει η γενετική μηχανική στην παραγωγή φυτών

και ζώων, β) η αυξανόμενη εξάρτηση από την κρατική παρέμβαση στα εθνικά αγρο-τροφικά συστήματα και η συνακόλουθη ανάγκη για νέες μορφές διεθνούς ρύθμισης, και γ) οι στρατηγικές των ίδιων των αγροτο-βιομηχανικών επιχειρήσεων (Marsden & Little, 1990). Η σύγχρονη γεωργία στις αναπτυγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης και τις ΗΠΑ παρουσιάζει μια αξιοθαύμαστη ικανότητα προσαρμογής στις επιταγές της λειτουργίας και αναπαραγωγής του βιομηχανικού συστήματος. Στις συνθήκες κυριαρχίας του φορντιστικού συστήματος παραγωγής σημειώθηκαν σημαντικά πλεονάσματα σε αγροτικά προϊόντα, γεγονός που συνδέεται και με την πολιτική στήριξης των τιμών των αγροτικών προϊόντων (Friedmann, 1993).

Ο *φορντισμός* ως ένα μοντέλο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος αναφερόταν σε τρία αλληλεξαρτώμενα επίπεδα: α) στην *εργασιακή διαδικασία*, β) στο *καθεστώς συσσώρευσης*, και γ) στον *τρόπο ρύθμισης*. Η εφαρμογή τεύλορικών μεθόδων παραγωγής, μέσω ενός αυξανόμενου διαχωρισμού του ελέγχου από την εκτέλεση της παραγωγικής εργασίας (Braverman, 1974), συνδέθηκε με την επέκταση της τεχνολογίας στις μεγάλες επιχειρήσεις και την υπεργολαβική μεταβίβαση τμημάτων του προϊόντος τους. Η εφαρμογή των μεθόδων αυτών οδήγησε τους εκπροσώπους της εργατικής δύναμης στο αίτημα του μοιράσματος της αύξησης της παραγωγικότητας ανάμεσα σε αυτήν και την εργοδοσία. Αυτή η συναίνεση σηματοδότησε την κυριαρχία ενός καθεστώτος συσσώρευσης, στο οποίο κυριαρχούσε η μαζική παραγωγή και η μαζική κατανάλωση των παραγομένων προϊόντων. Η αύξηση της παραγωγής αποτελούσε την κύρια συνθήκη αύξησης της κατανάλωσης των προϊόντων, και, αντίστροφα, η κατανάλωση πυροδοτούσε την επέκταση της παραγωγής. Ένας τέτοιος μηχανισμός δεν μπορούσε, όμως, να λειτουργήσει έξω και πέρα από την καθιέρωση μηχανισμών ρύθμισης του καθεστώτος συσσώρευσης. Παρά τη διαφοροποίηση των επιμέρους μέτρων στις διαφορετικές χώρες, παρατηρεί κανείς την ύπαρξη φορέων συλλογικών διαπραγματεύσεων που επέτυχαν την καθιέρωση κατώτερου μισθού και τη σύνδεση μισθού και παραγωγικότητας, την ύπαρξη ενός 'κράτους πρόνοιας', που εγγυόταν την επιβίωση των εργαζομένων μέσα από ένα βελτιωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, και την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, που εξασφάλιζε τη διατήρηση της ζήτησης στην οικονομία (Lipietz, 1992). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναγνωρίζουμε δύο επίπεδα

ανάλυσης: α) τη διαμόρφωση ομάδων πίεσης και τάξεων που διεκδικούν την καλύτερευση των όρων και των συνθηκών διαβίωσής τους στα πλαίσια του εθνικού κράτους, και β) τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε κράτη, ομάδες κρατών και μπλοκ κυριαρχίας στο παγκόσμιο σύστημα.

Ο Lipietz επισημαίνει τρεις μορφές ανάπτυξης του φορντιστικού συστήματος παραγωγής: την τεχνική πρόοδο, την κοινωνική πρόοδο και την πρόοδο του κράτους. Σε αυτές τις τρεις σφαίρες μπορεί να παρατηρήσει κανείς εστίες ανταγωνισμού τόσο μεταξύ κοινωνικών ομάδων/τάξεων μέσα σε ένα εθνικό παραγωγικό σύστημα όσο και μεταξύ διαφορετικών κρατών μέσα στο παγκόσμιο σύστημα παραγωγής και διακίνησης προϊόντων.

Η σύνδεση του αγροτικού τομέα λοιπόν με την εθνική και την παγκόσμια οικονομία συγκεντρώνει όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον (Buttel & Goodman, 1989). Σαν ένα βήμα παραπέρα στη μελέτη της διαδικασίας διεθνοποίησης του αγρο-τροφικού συστήματος, χρειάζεται αναφορά σε δύο συντεταγμένες: α) στην *κεφαλαιακή συσσώρευση* μέσα στα πλαίσια του αγρο-τροφικού συστήματος, και β) στην *κοινωνική ρύθμιση* που αποτελεί και τον θεσμικό ιστό μέσα στον οποίο αναπτύσσεται το αγρο-τροφικό σύστημα. Η αναδιάρθρωση του αγρο-τροφικού συστήματος στηρίζεται τόσο στην αναζήτηση του κεφαλαίου για κέρδη όσο και στην κρατική πολιτική. Αναπτύσσοντας αυτή την άποψη, καταλήγουμε σε μια θεώρηση του αγρο-τροφικού συστήματος σε σχέση με τη διαδοχή διαφορετικών καθεστώτων συσσώρευσης.

Εδώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη της Friedmann, η οποία υποστηρίζει ότι η κρατική πολιτική έχει σε μεγάλο βαθμό καθορίσει την κεφαλαιακή συσσώρευση μέσα στο αγρο-τροφικό σύστημα. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ο αγρο-τροφικός τομέας στην παγκόσμια οικονομία αποτελείται από μια σειρά εμπορευματικών αλυσίδων που συντίθενται σε αυτό που αποκαλείται *αγρο-τροφικά συμπλέγματα* και τα οποία συνδέουν τις εκμεταλλεύσεις που παράγουν συγκεκριμένα προϊόντα με τις επιχειρήσεις που μεταποιούν ή εμπορεύονται τα προϊόντα. Το αγρο-τροφικό σύμπλεγμα αναφέρεται τόσο στη διατροφική συμπεριφορά όσο και στην ίδια την παραγωγή τροφίμων. Οι κανόνες που καθορίζουν τη λειτουργία αυτών των συμπλεγμάτων, μαζί με τη γέννηση και τα αποτελέσματά τους, συνιστούν ένα *αγρο-τροφικό καθεστώς* (Friedmann, 1991).

Η Friedmann αναφέρεται σε δύο κατηγορίες καθεστώτων συσσώρευσης, που κυριάρχησαν σε αντίστοιχες ιστορικές περιόδους.

Το πρώτο -εκτατικό- αγρο-τροφικό καθεστώς που διήρκεσε από το 1870 ως το 1914 κάλυψε τις ανάγκες της μεγεθυνόμενης ευρωπαϊκής εργατικής τάξης και των χωρών που αποικιήθηκαν από Ευρωπαίους. Η παραγωγή τεράστιων ποσοτήτων σιταριού και κρέατος που προήλθε κυρίως από οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στις περιοχές που αποικιήθηκαν από Ευρωπαίους είχε μεγάλες επιπτώσεις στην ευρωπαϊκή γεωργία.² Το καθεστώς αυτό βρέθηκε σε κρίση μετά το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, αφού δημιούργησε μεγάλα κρατικά πλεονάσματα σιτηρών που δεν μπορούσαν να διατεθούν εύκολα στην αγορά (Friedmann, 1988).

Το δεύτερο αγρο-τροφικό καθεστώς που μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1945 και το 1973 είχε εντατική μορφή στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και διευρυμένη μορφή στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Η εντατικοποίηση εδώ ταυτίζεται με περισσότερο επεξεργασμένα και τυποποιημένα τρόφιμα.³ Το μοντέλο της κατανάλωσης σε ένα εντατικό 'φορντιστικό' καθεστώς αφορά στη μαζική παραγωγή ανθεκτικών (συσκευασμένων και ιδιαίτερα κατεψυγμένων) τροφίμων που είναι κατάλληλα για οικογενειακή κατανάλωση με τη χρήση οικιακών συσκευών (Goodman & Redclift, 1991). Η παραγωγή τροφίμων δεν είναι πια μια απλή διαδικασία, αλλά γίνεται μια κερδοφόρα επιχείρηση που ελέγχεται από τις πολυεθνικές όχι μόνο αναφορικά με την επεξεργασία και τη διακίνηση προϊόντων αλλά και την εξεύρεση πρώτων υλών. Η οργάνωση των εισροών αλλά και των αγορών γίνεται τώρα σε παγκόσμιο επίπεδο. Επιπλέον, οι διάφορες εμπορευματικές αλυσίδες τροφίμων διαπλέκονται μεταξύ τους συχνά ξεπερνώντας τα εθνικά σύνορα. Υπάρχει, έτσι, μια ενδο-κλαδική ενσωμάτωση του πολυεθνικού κεφαλαίου που διαπερνά διαφορετικά κράτη (Friedmann, 1991).

2. Δύο παράλληλες κινήσεις πρέπει να σημειωθούν εδώ: α) η κορύφωση της αποικιοκρατίας, και β) η άνοδος του έθνους-κράτους θέτοντας τη βάση για τη δημιουργία ενός παγκόσμιου οικονομικού συστήματος (Friedmann & McMichael, 1989).

3. Το 1930 ένα τυπικό σουπερμάρκετ είχε 800 περίπου προϊόντα στις προθήκες του, ενώ το 1980 υπήρχαν τουλάχιστον 12.000 διαφορετικά προϊόντα (Friedland, 1991b, 73).

Κατά την περίοδο 1948-1972, η αμερικάνικη γεωργία σημείωσε σταθερή αύξηση της παραγωγής, το αγροτικό εισόδημα μειώθηκε από το 1950 ως το 1960 και έπειτα σταθεροποιήθηκε, οι κρατικές επιδοτήσεις διατηρήθηκαν και το κόστος των τροφίμων μειώθηκε σαν ποσοστό του εργατικού εισοδήματος (Kenney et al., 1989). Στην μετά το 1972 περίοδο, το παραγωγικό μοντέλο που αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ αναπαράχθηκε επιτυχώς από την Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως το τέλος, όμως, της δεκαετίας του 1970, το αγρο-τροφικό αυτό καθεστώς είχε περιέλθει σε κρίση. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν εμπορικές κρίσεις μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών όπως επίσης ανάμεσα σε αυτές και σε ανερχόμενες γεωργικές παραγωγικές χώρες (Αργεντινή, Βραζιλία, Μεξικό κ.λπ.) (Friedmann, 1991).

Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της διεθνούς γεωργικής κρίσης αναφέρονται:

α) στην ανάπτυξη, στις ΗΠΑ, του μοντέλου των συνεχών τεχνολογικών καινοτομιών στη γεωργία και της παρέμβασης στην αγορά γεωργικών προϊόντων όπως και στη διάδοσή του σε άλλες χώρες.

β) στην κατάρρευση του μεταπολεμικού συστήματος ρύθμισης του παγκόσμιου εμπορίου το οποίο ελεγχόταν από τις ΗΠΑ, και

γ) στην κρίση πολιτικής εκπροσώπησης και νομιμοποίησης, ανάμεσα στις γεωργικές οργανώσεις και το κράτος (Goodman & Redclift, 1990).

Για τους αγρότες, η ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση του κόστους των τεχνολογικών καινοτομιών από τη μια και η διατήρηση χαμηλών τιμών στα αγροτικά προϊόντα, από την άλλη, δημιούργησαν μια διεγκυστίδα κόστους-τιμής που τους εξανάγκαζε να ενσωματωθούν στο αγρο-τροφικό σύστημα και την ίδια στιγμή να διευρύνουν την αγορά τροφίμων. Όμως, όταν και όπου τα περιθώρια για περαιτέρα εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής στενεύουν, εμφανίζονται τα σημάδια της υπερχρέωσης των αγροτών και της κρίσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Μέσα από τη διαδικασία κρίσης των εθνικών συστημάτων ρύθμισης του αγρο-τροφικού συστήματος αναδύεται το πολυεθνικό κεφάλαιο σαν εναλλακτικός πόλος κυριαρχίας. Σήμερα, οι αγρο-τροφικές πολυεθνικές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται άμεσα για τη ρύθμιση των αγρο-τροφικών συνθηκών προσπαθώντας να οργανώσουν και να σταθεροποιήσουν την παραγωγή και κατανάλωση,

γεγονός που τους επιτρέπει να μεθοδεύσουν τις επενδύσεις τους, την εξεύρεση πρώτων υλών και τη διάθεση των προϊόντων τους (Friedmann, 1993). Τέτοιου είδους ρύθμιση με την αναθεώρηση της GATT πιθανώς να πριμοδοτήσει τις προσπάθειες των πολυεθνικών σε βάρος της εθνικής ρύθμισης. Από τη μια πλευρά, αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο η σημασία της κρατικής ρύθμισης και των διαπραγματεύσεων ανάμεσα σε φορείς και ομάδες πίεσης για τη μετατροπή ή/και σταθεροποίηση της κρατικής οικονομικής πολιτικής, ενώ, από την άλλη μεριά, διαφαίνεται μια μετατόπιση του κέντρου ελέγχου της αγροτικής πολιτικής σε υπερεθνικές οργανώσεις κρατών (ΚΑΠ), σε διεθνείς οργανισμούς (Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου) και σε πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Με τη διάρρηξη του φορντιστικού μοντέλου έγινε πιο ισχυρή η εμφάνιση τάσεων που ωριότερα υποκρύπτονταν στους κόλπους της εθνικής ανάπτυξης και δεν εκδηλώνονταν λόγω της αυξημένης περιχαράκωσης των εθνικών οικονομιών, της επικινδυνότητας και της δυσκαμψιάς των εκτός των εθνικών τειχών στρατηγικών επέκτασης των τεχνολογικών καινοτομιών, των νέων μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής, των επιχειρήσεων και των κρατικών πολιτικών. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 αναπτύσσεται μια τάση διεθνοποίησης των εθνικών οικονομιών που επιταχύνεται ήδη κατά τη δεκαετία του 1990. Πρόκειται για την αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας πέρα και έξω από τα εθνικά σύνορα, η οποία ξεπερνά την τοπικότητα όπως αυτή ορίζεται από τα φυσικά όρια των εθνικών κρατών (Bonanno, 1993). Σε αυτήν τη ραγδαία διαμορφούμενη κατάσταση είναι μεγάλος ο αριθμός των εξαγορών επιχειρήσεων από μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες, ενώ η αποκέντρωση της παραγωγής και η διεθνοποίηση του χρηματιστικού τομέα δίνουν τις συντεταγμένες για την παραπέρα ανάπτυξη αυτών των εταιρειών. Εκδηλώνεται επίσης επέκταση της γεωργικής εξειδίκευσης τόσο σε περιφερειακή όσο και σε παραγωγική βάση με την ενσωμάτωση συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων στις αγρο-τροφικές αλυσίδες, οι οποίες ελέγχονται σε μεγάλο βαθμό από πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Η κυριαρχία των αγροτοβιομηχανικών και πολυεθνικών επιχειρήσεων στην εθνική και την παγκόσμια οικονομία είναι έκδηλη στις ανεπτυγμένες χώρες. Στη Βρετανία οι τέσσερις μεγαλύτερες κατασκευάστριες εταιρείες αγροτικών μηχανημάτων κατέχουν το

77% της αγοράς, οι τέσσερις μεγαλύτερες επιχειρήσεις παραγωγής ζωοτροφών διατηρούν το 57% της αγοράς, οι τρεις μεγαλύτερες εταιρείες λιπασμάτων έχουν το 90% της αγοράς, οι πέντε μεγαλύτερες αγρο-χημικές επιχειρήσεις έχουν το 65%, οι δέκα μεγαλύτερες μεταποιητικές βιομηχανίες τροφίμων κατέχουν το 44% και οι τέσσερις μεγαλύτερες εταιρείες διακίνησης τροφίμων κρατούν το 47% της αγοράς (Ward, 1990, 441). Επιπλέον, το 85% της παγκόσμιας αγοράς σιτηρών ελέγχεται από έξι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις (Llambi, 1993). Εκτός από τη συγκέντρωση της παραγωγής και εμπορίας σε λίγες πολυεθνικές, θα πρέπει να αναφερθεί κανείς και στην κάθετη ή/και οριζόντια ενσωμάτωσή τους. Παίρνοντας για παράδειγμα τον τομέα των φρέσκων λαχανικών, μπορούμε να αναφερθούμε στην Albert Fisher (κυρίως βρετανική) που ελέγχει συνολικά περίπου 50 επιχειρήσεις στις ΗΠΑ, την Ευρώπη και αλλού, διατηρώντας τη δεύτερη σε μέγεθος επιχείρηση του κλάδου στις ΗΠΑ και την έκτη στην Ευρώπη (Friedland, 1991b, 18).

Σε παγκόσμιο επίπεδο ενθαρρύνεται ένας 'νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας στη γεωργία' όπου ο Νότος εξειδικεύεται στην εξαγωγή «πολυτελών» αγροτικών προϊόντων έντασης εργασίας (φρούτων, λαχανικών, πουλερικών, ψαριών, λουλουδιών κ.λπ.), ενώ ο Βορράς εξειδικεύεται στην εξαγωγή βασικών προϊόντων (δημητριακά, σιτάρι, κρέας, γάλα κ.λπ.). Αυτό συνδέεται με την αποσύνθεση μιας συμπαγούς εθνικής γεωργίας και τη διεθνοποίηση του αγρο-τροφικού συστήματος. Το κράτος, έτσι, αποφεύγει την εθνική ρύθμιση της γεωργίας, η αγροτική πολιτική απεθνικοποιείται και ενθαρρύνεται η φιλελευθεροποίηση των διεθνών εμπορικών συναλλαγών (McMichael & Myhre, 1991).

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες γίνεται όλο και πιο εμφανής η ανάγκη διεθνούς ρύθμισης, η οποία, όμως, εγκαταλείπεται στα χέρια διεθνών ή/και υπερεθνικών οργανισμών και επιχειρήσεων. Ένα παράδειγμα υπερεθνικής ρύθμισης του αγρο-τροφικού συστήματος είναι, όπως προαναφέρθηκε, και η Ευρωπαϊκή Ένωση η οποία απέχει αρκετά από ένα διεθνικό κράτος (Bonanno, 1993). Παρ' όλα αυτά, δύσκολα μπορεί η εθνική ρύθμιση να αντικατασταθεί από μια υπερεθνική ή πολυεθνική οργάνωση. Το κράτος επιτελεί μια σημαντική νομοποιητική λειτουργία πέρα και έξω από την ανάγκη του κεφαλαίου για συσσώρευση. Γι' αυτό και ο νομοποιητικός ρόλος του κράτους είναι σημαντικός για την

ανάπτυξη και τη λειτουργία των πολυεθνικών επιχειρήσεων, γεγονός που εκφράζει μια σύμπλευση του κράτους με τις πολυεθνικές στην παγκόσμια σκακιέρα (Pitelis, 1991). Ο κίνδυνος, όμως, παραμένει υπαρκτός για συγκέντρωση της παραγωγής και διακίνησης τροφίμων στα χέρια πολυεθνικών επιχειρήσεων, γεγονός που θα εντείνει τον διεθνή καταμερισμό της εργασίας στη γεωργία σε βάρος των χωρών του Νότου, όπως ήδη περιγράφηκε παραπάνω. Μια τέτοια εξέλιξη προϋποθέτει την προώθηση ενός παγκόσμιου καθεστώτος συσσώρευσης που τροφοδοτείται από τη διαδικασία διεθνοποίησης του παραγωγικού και χρηματιστικού κεφαλαίου και στηρίζεται στις στρατηγικές των πολυεθνικών επιχειρήσεων για τη συρρίκνωση της εθνικής ρύθμισης στο εμπόριο και τις επενδύσεις (McMichael, 1993).

Αυτή η προσέγγιση, παρά το ρεαλισμό της, δεν μπορεί να ερμηνεύσει εξ ολοκλήρου τη διαδικασία διεθνοποίησης της γεωργίας. Πρέπει πρώτα κανείς να μελετήσει πιο συγκεκριμένα τις πολιτικές της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου. Η διεθνοποίηση είναι μια αρκετά αντιφατική διαδικασία, γι' αυτό και πρέπει να τοποθετηθεί ιστορικά παρά να χρησιμοποιείται απλά σαν μια αναλυτική κατηγορία. Επιπλέον, η διεθνοποίηση παρουσιάζει μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των Νοτίων κρατών, γεγονός που δυσκολεύει τον χονδρικό διαχωρισμό ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο. Η διαδικασία διεθνοποίησης, διαμεσολαβείται από κάθε κράτος ξεχωριστά, ενώ η εθνική ρύθμιση εκλεπτύνεται όλο και περισσότερο, αφού τα κράτη επεξεργάζονται καινούριες πολιτικές και εργαλεία παρέμβασής τους (Raynolds et al., 1993).

Μερικές σημαντικές υποθέσεις που διαπερνούν τη συζήτηση για τις τάσεις μετασχηματισμού του αγρο-τροφικού συστήματος πρέπει να σημειωθούν εδώ:

α) Η διαδικασία ολοκλήρωσης ενός παγκόσμιου αγρο-τροφικού καθεστώτος αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα στην ομογενοποίηση των επιμέρους οικονομικών και κοινωνικών αγροτικών δομών.

β) Η ιστορική και συστηματική ολοκλήρωση του αγρο-τροφικού συστήματος περνάει από συγκεκριμένες φάσεις που μοιάζουν να ακολουθούν την ανάπτυξη του αστικού/βιομηχανικού τομέα.

γ) Η περιοδολόγηση των φάσεων ανάπτυξης του αγρο-τροφικού συστήματος σε εθνικό αλλά και παγκόσμιο επίπεδο εμφανίζεται να εντάσσει όλες τις επιμέρους περιπτώσεις σε ένα ενιαίο θεωρητικό μοντέλο.

δ) Η εμφάνιση μιας σημαντικής ανισορροπίας σε παγκόσμιο επίπεδο, η οποία συνδέεται με την εντεινόμενη διάκριση ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο αναπαράγοντας μια αλληλουχία περιφερειακών ανισοτήτων.

4. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Η αναφορά στην ελληνική περίπτωση είναι εκ των πραγμάτων αποσπασματική και δεν μπορεί να συμπεριλάβει αρκετά επεξεργασμένα στοιχεία, εξαιτίας, κυρίως, του ότι δεν έχει εκπονηθεί κανός αριθμός λεπτομερειακών μελετών σχετικά με την ανάπτυξη του αγρο-τροφικού συστήματος στην Ελλάδα και τη διαδικασία διεθνοποίησης συγκεκριμένων εμπορευματικών κυκλωμάτων. Εδώ, θα περιοριστούμε στην παράθεση στοιχείων σχετικά με την κυριαρχία ενός μικρού αριθμού παραγωγικών μονάδων, τη συγκέντρωση της παραγωγής ή/και εμπορίας τροφίμων στις μεγάλες επιχειρήσεις, τις εξαγορές μικρότερων μονάδων από μεγαλύτερες ή από τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις, τις συγχωνεύσεις, την καθετοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, ιδιαίτερα σε ορισμένους υποκλάδους της βιομηχανίας τροφίμων, και την ολοένα επεκτεινόμενη διαδικασία διεθνοποίησης των μεγαλύτερων παραγωγικών και εμπορικών μονάδων του κλάδου.

Περιγράφεται, λοιπόν, η πρόσφατα διαμορφούμενη κατάσταση και αναζητούνται οι τάσεις αναδιάρθρωσης στον κάθε υποκλάδο ξεχωριστά. Βέβαια, οι επιμέρους εξελίξεις αξιολογούνται στο τέλος του τμήματος αυτού και αντιμετωπίζονται ως ενδεικτικές της ευρύτερης διαδικασίας διεθνοποίησης του ελληνικού αγρο-τροφικού συστήματος.

Αξίζει να σημειωθεί κατ' αρχήν πως, στην Ελλάδα, παρά το ότι σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις σε σχέση με τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας όσο και σε σχέση με τον εκσυγχρονισμό του αγροτικού τομέα (Λουλούδης, 1985), δεν καθιερώθηκε ένα φορντιστικό μοντέλο ανάπτυξης, με την κλασική έννοια του όρου. Μπορεί, όμως, να γίνει αναφορά σε φορντιστικές στρατηγικές ανάπτυξης ή/και στην ανάπτυξη φορντιστικών συστημάτων παραγωγής σε συγκεκριμένους παραγωγικούς κλάδους.

Ο Lipietz, ένας από τους πιο γνωστούς εκφραστές της «θεωρίας της ρύθμισης», έχει αναφερθεί στον 'περιφερειακό φορντισμό' ως έναν τύπο φορντιστικού καθεστώτος παραγωγής που δημιουργείται, όμως, μέσα σε συνθήκες έντονης διεθνοποίησης του κεφαλαίου

(Lipietz, 1987). Μια τέτοια εκδοχή του περιφερειακού χαρακτήρα του φορντιστικού μοντέλου συναντά επιμέρους δυσκολίες όταν επιχειρήσει κανείς να ερμηνεύσει τη διαδικασία του αγροτικού μετασχηματισμού στην Ελλάδα. Οι δυσκολίες ερμηνείας γίνονται εμφανείς ευθύς μόλις αναζητηθούν οι μορφές σύνδεσης του αγροτικού τομέα με τους υπόλοιπους παραγωγικούς τομείς. Δύο ερμηνείες έχουν μέχρι τώρα διατυπωθεί σχετικά με την είσοδο του φορντισμού στον αγροτικό τομέα στην Ελλάδα:

α) η μία υπερεκτιμά την επίδραση του καθεστώτος συσσώρευσης για την επικράτηση των μικρών αγροτικών οικογενειακών παραγωγικών μονάδων και την ερμηνεύει σχεδόν εξ ολοκλήρου με όρους 'άνισης ανταλλαγής' μεταξύ των τομέων και πριμοδότησης του βιομηχανικού τομέα σε βάρος του αγροτικού (Λινάρδος Ρυλιμόν, 1992), ενώ,

β) η άλλη υπερεκτιμά τη σημασία της κρατικής αγροτικής πολιτικής για την εξέλιξη της αγροτικής διάρθρωσης και τη μορφή που πήρε ο γεωργικός εκσυγχρονισμός (Μανιατέα, 1985).

Βέβαια, και οι δύο ερμηνείες στηρίζονται σε εύλογα επιχειρήματα, αλλά η βάση των ισχυρισμών τους θα πρέπει να αξιολογηθεί αναφορικά με τις στρατηγικές ενσωμάτωσης των αγροτικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην ελληνική και τη διεθνή οικονομία.

Κατά την τελευταία δεκαετία εντείνεται όλο και περισσότερο η διαδικασία διεθνοποίησης του αγρο-τροφικού συστήματος στη χώρα μας. Αυτή παίρνει τόσο τη μορφή εισδοχής ξένου κεφαλαίου, με τη μορφή εξαγωγών και συγχωνεύσεων οι οποίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές και αφορούν και τη μεταποίηση και την εμπορία, όσο και τη μορφή της επέκτασης των μεγάλων επιχειρήσεων του κλάδου μέσω της καθετοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, των εξαγωγών διαφορετικών ή ομοειδών επιχειρήσεων, των συγχωνεύσεων ανταγωνιστικών επιχειρήσεων κ.λπ..

Βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων, ο κλάδος τροφίμων-ποτών παρουσιάζει τη μεγαλύτερη κινητικότητα σε σύγκριση με τους υπόλοιπους κλάδους. Εξακολουθεί να παραμένει ο πλέον κερδοφόρος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας αυξάνοντας παράλληλα και τις πωλήσεις του. Κατά την περίοδο 1986-1993 η μέση ετήσια αύξηση του κλάδου ήταν 2,7%, ενώ για το σύνολο της μεταποίησης ήταν -0,4%. Ο κλάδος των τροφίμων-ποτών συμμετέχει κατά 25% στο ΑΕΠ του συνόλου της μεταποίησης και κατά 30% στο σύνολο

των εξαγωγών της χώρας. Παρατηρείται επίσης ένας υψηλός εκσυγχρονισμός του μηχανολογικού εξοπλισμού, οι δε κτιριακές εγκαταστάσεις επεκτείνονται απορροφώντας τον κύριο όγκο του επενδυμένου κεφαλαίου. Αλλά ας αναφερθούμε σε κάθε υποκλάδο ξεχωριστά.

Η *γαλακτοβιομηχανία* είναι ένας από τους σημαντικότερους υπο-κλάδους, ο οποίος έχει διαγράψει μια ανοδική επενδυτική και αναπτυξιακή πορεία τα τελευταία χρόνια. Το 1994, τέσσερις μόνο επιχειρήσεις - ΦΑΓΕ, ΔΕΛΤΑ, ΜΕΒΓΑΛ και ΑΓΝΟ - έλεγχαν το 65% των πωλήσεων των εταιρειών του κλάδου. Οι πωλήσεις των 27 μεγαλύτερων εταιρειών αυξήθηκαν κατά 17% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, ενώ, αντίστοιχα, έχει αναπτυχθεί από αυτές έντονη επενδυτική δραστηριότητα με 7,6 δις. δρχ. κατά την περίοδο 1991-1994.

Τα τελευταία χρόνια ο κλάδος τροφίμων-ποτών παρουσίασε τη μεγαλύτερη κινητικότητα στο χώρο των εξαγωγών και συγχωνεύσεων. Μεταξύ των γαλακτοκομικών εταιρειών, η ΦΑΓΕ ΑΕ εξαγόρασε τις: Αλλατίνη, Κανάκη ΑΕ, Elite, ΕΒΓΑ ΑΕ, Πίνδος ΑΕΒΕ, Βακάλης ΕΠΕ, Κρις-Κρις αρτοποιηχανία, ΒΙΣ (βιομ. συσκευασιών) ΑΕ, την ΑΠΚΟ ΑΒΕ και, πρόσφατα, την αρτοποιηχανία Βοσινάκης (90%), ενώ η ΔΕΛΤΑ εξαγόρασε τις Ευρωτροφές, την Αφοί Κυρίτση και την Μπαρμπα-Στάθης. Στον κλάδο των ιχθυοκαλλιέργειών, τα Ιχθυοτροφεία Σελλόντα εξαγόρασαν την Υδατοκαλλιέργειες Δ. Ελλάδος Riopesca (70%) και την επιχείρηση ιχθυοτροφών Aqualism Ελληνική (51%), ενώ η Νηρέυς ΑΕ προχώρησε στην εξαγορά της Hellas Fisheries (98,5%). Στον κλάδο των ποτών, η Μπουτάρης εξαγόρασε την Καμπάς ΑΕ, την Henninger και την Βότρυς. Στο χώρο των σουπερμάρκετ, η επιχείρηση Αφοί Βερόπουλοι ΑΕΒΕ εξαγόρασε τις αλυσίδες Γαληνός, Χαλκιαδάκης και Αθηνά Μάρκετ ΑΕ και σχεδιάζει παράλληλα την είσοδό της στη βαλκανική αγορά. Από την άλλη πλευρά, ο Όμιλος Μαρινόπουλου προχώρησε στην εξαγορά των Τρέσκο ΑΕΕ, Ρέθυμνο Μάρκετ, Άλφα-Μι, Υπεραγορά Σταθμός, Πασχαλιάς ΑΒΕΤΤΕ και της Νίκη ΑΕ, και το Ατλάντικ εξαγόρασε τις αλυσίδες Νικολαΐδης, Κυψέλη και Φάρμα Τετράς ΑΕ.

Οι μεγάλες αλυσίδες του λιανικού εμπορίου ελέγχουν σε μεγάλο βαθμό την κατανάλωση των τροφίμων. Πρόσφατη είναι η απαγόρευση επώνυμων προϊόντων από τα ράφια αλυσίδων σουπερμάρκετ, όταν φάνηκε ότι οι παραγγελίες των επώνυμων αυτών

προϊόντων δεν συνέφεραν την αλυσίδα. Το 1995, οι μεγάλες αλυσίδες λιανεμπορίου τροφίμων - συνολικά δώδεκα - έχουν συνολικές πωλήσεις ύψους 1 τρισ. δρχ.. Οι έξι μεγαλύτερες αλυσίδες σουπερμάρκετ ελέγχουν το 72% του συνολικού κύκλου εργασιών και κατέχουν το 60% του συνόλου των καταστημάτων (496 από σύνολο 825). Οι κοινοπραξίες μικρών και μεσαίων σουπερμάρκετ (ΕΛΟΜΑΣ, ΑΣΤΕΡΑΣ) έχουν μεγάλο αριθμό καταστημάτων αλλά οι 'μεγάλες αλυσίδες' κρατούν τη μερίδα του λέοντος στις πωλήσεις (*Επενδυτής*, 25-26/11/95).

Ιδιαίτερα κατά την περίοδο μετά την είσοδο της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, παρατηρείται έντονη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας. Το άνοιγμα της ελληνικής βιομηχανίας τροφίμων στο ευρωπαϊκό κεφάλαιο πήρε σημαντικές διαστάσεις αν το συγκρίνουμε με την προηγούμενη περίοδο, όπου η ανάμιξη του ξένου κεφαλαίου περιοριζόταν στην είσοδο στην ελληνική αγορά με τη μορφή αντιπροσωπιών (license agreements) γνωστών επώνυμων προϊόντων. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις άλλαξαν την τακτική και τη στρατηγική τους υιοθετώντας πρακτικές αύξησης του μεριδίου τους στην αγορά και επέκτασής τους μέσω εξαγορών (μερικών ή συνολικών) (Anastassopoulos & Traill, 1994).

Οι ξένες πολυεθνικές έχουν καταφέρει να ελέγχουν ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής βιομηχανίας τροφίμων. Ανέρχονται σε τουλάχιστον 15 οι βιομηχανίες τροφίμων που έχουν κύκλο πωλήσεων πάνω από 3 δισ. δρχ. και ελέγχονται κατά πλειοψηφία ή ολοκληρωτικά από πολυεθνικές εταιρείες (κυρίως της Unilever, Nestlé, Philip Morris, Thompson, Warner Lambert, Barilla, Del Monde, Heinz κ.λπ.). Ο έλεγχος των πολυεθνικών επιχειρήσεων επεκτείνεται σε βιομηχανίες τροφίμων με συνολικό κύκλο εργασιών άνω των 200 δισ. δρχ., ενώ αν αναφερθεί κανείς στις ελληνικές βιομηχανίες που έχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κεφάλαια πολυεθνικών τότε το σύνολο των πωλήσεων είναι της τάξεως των 350 δισ. δρχ. (*Το Βήμα*, 6/2/1994).

Παρατηρείται, επίσης, μια σημαντική τάση διείσδυσης του πολυεθνικού κεφαλαίου με τη μορφή Ξένων Άμεσων Επενδύσεων (FDI). Κατά την εξαετία 1987-1992 εισήχθησαν με τη μορφή ξένων άμεσων επενδύσεων στον κλάδο των τροφίμων-ποτών 349 εκατ. δολ.. Οι ευρωπαϊκές χώρες, που στην περίοδο 1953-1980 είχαν σημειώσει μικρή εισροή άμεσων επενδύσεων στη χώρα μας,

εκδηλώνουν κατά την εξαετία αυτή σημαντική αύξηση. Η Ολλανδία (με 80,1 εκατ. δολ.) έρχεται στην πρώτη θέση και ακολουθούν η Ιταλία (με 54,4 εκατ. δολ.), η Γαλλία (με 50,1 εκατ. δολ.), η Γερμανία και η Ελβετία (με 34,6 εκατ. δολ. η κάθε μία). Οι ΗΠΑ από πρώτη χώρα επενδυτής με 22,5 εκατ. δολ., και πάνω από 48% του συνόλου των άμεσων επενδύσεων, κατά την περίοδο 1953-1980 μεταφέρονται στην έκτη θέση με 25,9 εκατ. δολ. και ποσοστό 7,5% του συνόλου, κατά την περίοδο 1987-1992 (Anastassopoulos & Traill, 1994).

Από την άλλη πλευρά, σύμπλευση ελληνικού και ξένου κεφαλαίου βοήθησε στην επέκταση των συγκεκριμένων επιχειρήσεων και την αναβάθμισή τους σε ηγετική-ανταγωνιστική θέση σε ένα έντονα διεθνοποιούμενο οικονομικό περιβάλλον. Επιπλέον, η συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο έδωσε στις ελληνικές επιχειρήσεις τη δυνατότητα ώθησης στη βαλκανική αγορά και κατ' επέκταση στην ευρωπαϊκή. Για το ίδιο το ξένο κεφάλαιο η ελληνική αγορά αποτελεί πια ασφαλέστερο πεδίο ανάπτυξης και αποτελεί το μοχλό διεύθυνσης σε αγορές που δεν είναι στην άμεση σφαίρα επιρροής του. Ο 'περιφερειακός' χαρακτήρας της διεθνοποίησης των ελληνικών βιομηχανιών και αλυσίδων τροφίμων αποτελεί μια διάσταση του συγκριτικού πλεονεκτήματος του κλάδου απέναντι τόσο στις ανάγκες διεύθυνσης της ευρωπαϊκής αγοράς όσο και στο ραγδαία αναπτυσσόμενο ανταγωνιστικό κλίμα.

Σημαντικό στοιχείο στην πρόσφατα διαμορφούμενη κατάσταση είναι το ότι οι ξένες πολυεθνικές επιχειρήσεις μπαίνουν όλο και περισσότερο στην ελληνική αγορά εξαγοράζοντας επιχειρήσεις ή προχωρώντας σε συνεργασίες. Για παράδειγμα, η Persico εξαγόρασε την Tasty Foods, Best Foods και την HBH. Η αμερικάνικη Heinz εξαγόρασε την Βιομηχανία Κονσερβών Κοπαΐδος. Η επίσης αμερικάνικη Jacobs/Suchard εξαγόρασε τις ION ΑΕ και Παυλίδης. Η πολυεθνική Sara Lee απέκτησε την πλειοψηφία της εταιρείας καφέ Brano. Η ιταλική βιομηχανία Star/Barilla εξαγόρασε τις εταιρείες ζυμαρικών Α. Κίκιζας-Μέλισσα και MISKO ΑΕ και η ελβετική Nestlé εξαγόρασε την Λουμίδης ΑΕ. Αλλά και στις αλυσίδες του λιανεμπορίου παρατηρούμε ότι η βελγική Delhaize Le Lion ελέγχει την Άλφα Βήτα Βασιλόπουλος, η γαλλική Promodes ελέγχει το 20% των μετοχών της αλυσίδας souper market Νίκη ΑΕ, η οποία ανήκει στον όμιλο Μαρινόπουλου, ενώ ξένα πολυκαταστήματα έχουν επεκταθεί στην ελληνική αγορά

(Praktiker, Continent). Πρόσφατα, η γαλλική αλυσίδα λιανεμπορίου Carrefour, η οποία έχει περισσότερες υπεραγορές (hypermarkets) στο εξωτερικό (Ιταλία, Πορτογαλία, Τουρκία, Αργεντινή, Βραζιλία, Μεξικό, Ταϊλάνδη, Μαλαισία, Ταϊβάν και Κίνα) απ' ό,τι στο εσωτερικό της χώρας (*Financial Times*, 27/11/1995), έχει δείξει σημάδια εισόδου στην ελληνική αγορά.

Οι ξένες μεγάλες επιχειρήσεις έχουν προχωρήσει σε στρατηγική συνεργασία με μεγάλες βιομηχανίες του κλάδου χωρίς να διακινδυνεύουν αυτόνομη είσοδό τους στην αγορά. Για παράδειγμα, η γαλλική BSN, η οποία το 1992 ερχόταν έκκτη στην ευρωπαϊκή βιομηχανία τροφίμων με βάση τις πωλήσεις, με κύκλο εργασιών 10 δισ. ECU, κέρδη ύψους 0,5 δισ. ECU και 58.000 εργαζομένους, συμμετέχει ως μέτοχος σε τρεις γνωστές ελληνικές επιχειρήσεις. Συμμετέχει με 20% στην ΔΕΛΤΑ, έχει μερίδιο στην Henninger Hellas ΑΕ και την Ε.Γ. Παπαδόπουλος (μπισκότα) ΑΕ. Η δύναμη της BSN είναι σημαντική λόγω της συμμετοχής της στην ΔΕΛΤΑ που αποτελεί μια σημαντικά καθιερωμένη και διεθνοποιημένη βιομηχανία τροφίμων. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια εκτενέστερη αναφορά στη δραστηριότητα αυτής της εταιρείας.

Η ΔΕΛΤΑ έχει επεκταθεί τα τελευταία χρόνια τόσο προς την αγορά της Βαλκανικής και της Ανατολικής Ευρώπης όσο και στην αγορά της Δυτικής Ευρώπης.⁴ Ο όμιλος ΔΕΛΤΑ έχει δημιουργήσει δύο εταιρείες (Delvi-P και Delvi-T) στη Βουλγαρία (με επένδυση πάνω από 8 εκατ. δολ.) για την παραγωγή και διανομή παγωτού, μια εταιρεία διανομής (Delgom) στη Ρουμανία, που εφοδιάζεται από το βουλγαρικό εργοστάσιο και κατέχει το 28% της τοπικής αγοράς, και την Delta Ukraine, η οποία εφοδιάζει την ουκρανική αγορά με παγωτά. Πρόσφατα, η ΔΕΛΤΑ ξεκίνησε επενδυτικό πρόγραμμα στην Π.Γ.Δ.Μ.. Σχεδιάζεται, επίσης, η κατασκευή εργοστασίου στην Ουκρανία, πράγμα που δείχνει τη δυναμικότητα της ΔΕΛΤΑ, η οποία πραγματοποίησε το 1994 επενδύσεις ύψους 15,7 δισ. δρχ.. Η διείσδυση της ΔΕΛΤΑ στη Δυτική Ευρώπη έχει ξεκινήσει παράλληλα με τη διείσδυση στη βαλκανική και την ανατολικοευρωπαϊκή αγορά. Πιο συγκεκριμένα, η ΔΕΛΤΑ κατέχει το 51% της ελβετικής εταιρείας παραγωγής

4. Η περίπτωση της ΔΕΛΤΑ δεν είναι μοναδική, αλλά μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές που αφορούν στη βαλκανική διείσδυση του ελληνικού κεφαλαίου (βλ. Ταρπάκος, 1994).

χυμών Selimil S.A. (με ετήσιο κύκλο εργασιών 15 δις. δρχ.), η οποία δημιουργήθηκε με τη συνεργασία της Milco S.A.. Η ευρωπαϊκή διείσδυση της ΔΕΛΤΑ έχει ως κύρια αιχμή της τη συνεργασία της με την Danone και τη συμμετοχή της στη γαλλική Delios Specialites Alimentaires S.A. (*Κεφάλαιο*, 11/1995). Η ΔΕΛΤΑ εξαγόρασε τη γαλλική εταιρεία Pipel, που παράγει φρέσκες φρουτοσαλάτες και φρουτοχυμούς, προσθέτοντας τα προϊόντα αυτά στη σειρά προϊόντων Delios που προωθεί στις γαλλικές υπεραγορές σε συνεργασία με την Danone (*Επιλογή*, 9/1994). Το 1995, η συνεργασία της ΔΕΛΤΑ με την ιταλική εταιρεία σε D & D Distribuzione καταλήγει τελικά σε εξαγορά της τελευταίας, που μετονομάζεται σε D & D Delta Distribuzione. Ενώ, τα δύο τελευταία χρόνια, η ΔΕΛΤΑ έχει ξεκινήσει να διανέμει τα προϊόντα της στη Μ. Βρετανία και τη Γερμανία. Η είσοδος της «πολυεθνικής» ΔΕΛΤΑ στη Μέση Ανατολή, μέσα από τη δραστηριοποίησή της στο Λίβανο και στην Κύπρο, ολοκληρώνει τη διαδικασία διεθνοποίησης της εταιρείας. Έτσι, ενώ το 1992 το σύνολο των διεθνών δραστηριοτήτων της εταιρείας αποτελούσε μόλις το 0,5% των μικτών πωλήσεων του ομίλου, εκτιμάται ότι το 1996 το ποσοστό αυτό θα ανέλθει σε 15% (*Επενδυτής*, 22-23/6/1996).

Ο όμιλος ΔΕΛΤΑ αποτελείται συνολικά από 17 εταιρείες και κατέχει το 49% της ελληνικής αγοράς στο παγωτό, το 45% της αγοράς φρέσκου γάλακτος, το 25% της αγοράς γιαουρτιών, το 65% της αγοράς χυμών ψυγείου και το 80% (μέσω των εταιρειών της Μπαρμπα-Στάθης και Φρόζα που πρόσφατα συγχωνεύθηκαν) της αγοράς φρέσκων κατεψυγμένων λαχανικών (*Ναυτεμπορική*, 7/7/1995). Για τη συγκέντρωση και αποθήκευση γάλακτος, η ΔΕΛΤΑ συνεργάζεται με 2.500 Έλληνες παραγωγούς και έχει αναπτύξει ένα τεράστιο δίκτυο σταθμών αποθήκευσης, μεταφορικών μέσων και σημείων πώλησης όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Αν. Ευρώπη.

Εδώ, αξίζει να υπογραμμισθεί ότι έχουν αναπτυχθεί σχέσεις συμβολαιακής γεωργίας μεταξύ των γαλακτοβιομηχανιών και των παραγωγών-κτηνοτρόφων, οι οποίες αποτελούν μορφή εξασφάλισης μιας προκαθορισμένης ποσότητας προϊόντος όπως και έγκαιρης προμήθειάς της για την εισροή της στην παραγωγική διαδικασία. Πρόκειται για την ανάπτυξη νέων σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν την ενσωμάτωση των γεωργικών οικογενειακών εκ-

μεταλλεύσεων στο αγρο-τροφικό σύμπλεγμα (Κασίμης & Παπαδόπουλος, 1996). Βέβαια, οι σχέσεις συμβολαιακής γεωργίας αφορούν σε μεγάλο βαθμό και τις πτηνοτροφικές αγροτοβιομηχανίες (Λαμπριανίδης, 1993) και τις κονσερβοποιίες (Μωυσιάδης, 1988). Για παράδειγμα, καλλιεργούμενη με συμβολαιακή γεωργία γη αποτελούσε, το 1991, το 100% του συνόλου για την παραγωγή τοματών και ζαχαρότευτλων και το 85% για την παραγωγή αρακά. Αντίστοιχα, η παραγωγή γάλακτος με συμβόλαιο αφορούσε το 30% της συνολικής παραγωγής, ενώ η παραγωγή πουλερικών το 15% του συνόλου (Hoggart et al., 1995, 148).

Η ΔΕΛΤΑ αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα διεθνοποίησης του αγρο-τροφικού συμπλέγματος και στηρίζεται στη στρατηγική των συνεργασιών τόσο με ξένες όσο και με ελληνικές επιχειρήσεις. Πρόσφατα, η ΔΕΛΤΑ παραχώρησε στην εταιρεία Παπαστράτος το 25% της Μπαρμπα-Στάθης, η οποία κυριαρχεί στον κλάδο των κατεψυγμένων προϊόντων. Η στρατηγική επέκτασης και διεξόδου της ΔΕΛΤΑ στηρίζεται στις επενδύσεις και τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεών της, γεγονός που την καθιστά ανταγωνιστική όχι μόνο στα Βαλκάνια αλλά και στις δύσκολες αγορές της Δυτικής Ευρώπης.

Η ΔΕΛΤΑ μαζί με τη ΦΑΓΕ αποτελούν τους δύο βασικούς μονομάχους στην ελληνική βιομηχανία τροφίμων. Ο όμιλος στον οποίο ανήκει η ΦΑΓΕ προβλέπεται το 1995 να έχει κύκλο εργασιών που αγγίζει τα 140 δισ. δρχ., ο οποίος, όμως, αν και εστιάζεται στον τομέα των τροφίμων, καλύπτει και άλλες δραστηριότητες, όπως η παραγωγή υλικών συσκευασίας, τεχνικά έργα, διαφήμιση και υπηρεσίες. Πρόκειται για έναν έντονα διαφοροποιημένο και καθετοποιημένο όμιλο εταιρειών, που σχεδιάζει τη συγχώνευση τριών εταιρειών του ομίλου της που ασχολούνται με αρτοσκευάσματα (Elite, Κρις-Κρις και Ελληνική Εταιρεία Μπισκότων), όπου η μία επιχείρηση θα απορροφήσει τις άλλες δύο (Κέρδος, 15/8/1995). Να σημειωθεί ότι το 15% των πωλήσεων της ΦΑΓΕ πραγματοποιήθηκε από πωλήσεις εκτός Ελλάδος, και κυρίως στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Κεφάλαιο, 11/1995).

Στο χώρο της γρήγορης εστίασης (fast food), που ο ετήσιος κύκλος εργασιών υπερβαίνει τα 50 δισ. δρχ., η κυριαρχία της εταιρείας Goody's είναι αδιαφιλονίκητη. Η εταιρεία αυτή, που σήμερα αποτελεί όμιλο εταιρειών, δημιούργησε την πρώτη αλυσίδα εστιατορίων γρήγορης εξυπηρέτησης με τη χρήση του συστήματος

franchising. Στον όμιλο Goody's ανήκουν άμεσα ή έμμεσα οι ακόλουθες εταιρείες: Hellenic Catering (99%), Flocsa (97%), Intertaste Catering (87%), Σελέκτ (32%) και Τουριστική Επενδυτική (53%). Οι εταιρείες αυτές τροφοδοτούν τα εστιατόρια και cafe της αλυσίδας, καθώς και τρίτους πελάτες, κάνουν τη διανομή των προϊόντων και παρέχουν υπηρεσίες συστηματοποιημένης εστίασης. Η Goody's κατέχει το 55% των πωλήσεων του κλάδου και 58% του συνόλου των καταστημάτων. Η αλυσίδα Goody's με δίκτυο 88 εστιατορίων είναι δεύτερη με βάση το μέγεθός της και πέμπτη με βάση τις πωλήσεις της στην ευρωπαϊκή αγορά, αν εξαιρεθούν οι αμερικανικές αλυσίδες fast food (Εξπρές, 15/12/1995). Πρόσφατα δε η εταιρεία διεισδύει στη Βουλγαρία και σχεδιάζει παράλληλα την είσοδό της στην κυπριακή αγορά.

Στον κλάδο της *ιχθυοκαλλιέργειας* παρατηρείται ένας έντονος προσανατολισμός προς την εξαγωγή. Το 70% της συνολικής παραγωγής εξάγεται στην Ιταλία. Το 1993, η Ελλάδα κατείχε το 60% της παραγωγής ιχθυοκαλλιεργειών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και πάνω από το 50% της μεσογειακής παραγωγής. Οι δέκα πρώτες εταιρείες του κλάδου σημείωσαν το 1994 κύκλο εργασιών 12 δισ. δρχ., ενώ τα καθαρά τους κέρδη ανήλθαν στο ποσό των 2,6 δισ. δρχ.. Οι όμιλοι Σελλόντα και Νηρεύς συγκεντρώνουν όχι μόνο το μεγαλύτερο ποσοστό των πωλήσεων (γύρω στο 45%) του κλάδου, αλλά έχουν προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό τόσο των εγκαταστάσεών τους όσο και στην καθετοποίηση της παραγωγής τους. Για παράδειγμα, η εταιρεία Riopesca του ομίλου Σελλόντα κατέχει το 30% της ελληνικής παραγωγής γόνου και το 15% της μεσογειακής. Αλλά και οι μικρότερες μονάδες ενώθηκαν μεταξύ τους σε κοινοπρακτική βάση για εξασφάλιση καλύτερων όρων για προμήθεια γόνου, ιχθυοτροφών, εξοπλισμών κ.λπ.. Παρ' όλα αυτά, σημειώνουμε τις τάσεις εκσυγχρονισμού του κλάδου με επενδύσεις των μεγαλύτερων επιχειρήσεων του κλάδου όπως και εξαγορές των μικρότερων επιχειρήσεων.

Στον κλάδο της *πηνοτροφίας* σημειώνεται ανάπτυξη των επιχειρήσεων και επισημαίνονται τα περιθώρια αύξησης της παραγωγής πουλερικών, αφού στην Ελλάδα η μέση κατά κεφαλή κατανάλωση φθάνει τα 15 κιλά έναντι 19 κιλών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και 48 κιλών στις ΗΠΑ. Η αλλαγή των διατροφικών συνθηκών και η τάση αύξησης της κατανάλωσης λευκού κρέατος προδιαθέτουν για αύξηση της παραγωγής, αλλά υφίσταται ανταγωνισμός από

τις εισαγωγές πουλερικών από την Ευρώπη. Οι δέκα μεγαλύτερες εταιρείες του κλάδου συγκεντρώνουν το 85% της αγοράς πουλερικών. Η εταιρεία Αφοί Μιμίκου, που είναι και η μεγαλύτερη του κλάδου με 19% των πωλήσεων, εξάγει σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τη Μέση Ανατολή και την Αυστραλία. Πρόκειται για μια έντονα διαφοροποιημένη παραγωγική επιχείρηση με πάνω από 60 διαφορετικά προϊόντα και πρόσφατη επέκταση στο χώρο του έτοιμου φαγητού. Κατά την τελευταία πενταετία επένδυσε 5 δις. δρχ. για ίδρυση νέων μονάδων παραγωγής και τυποποίησης και για εκσυγχρονισμό, ενώ το 1995 ο κύκλος εργασιών της εταιρείας θα ανέλθει στα 18 δις. δρχ.. Ακολουθούν οι εταιρείες Συν. Ιωαννίνων 'Πίνδος' και ΒΟΚΤΑΣ ΑΕ (η οποία έκλεισε πρόσφατα) με 16% και 15% των πωλήσεων, αντίστοιχα (Κέρδος, Ειδική Έκδοση, Νοέμβριος 1995).

Μέσα από την αποσπασματική αυτή αναφορά στην κατάσταση της παραγωγής και εμπορίας τροφίμων και ποτών μπορεί κανείς να εξαγάγει μερικές βασικές παρατηρήσεις: α) σημειώνεται μια αυξημένη κινητικότητα στον τομέα των τροφίμων, η οποία παίρνει τη μορφή αύξησης της συγκέντρωσης των πωλήσεων σε λίγες μεγαλύτερες μεγέθους επιχειρήσεις, β) διαπιστώνεται η εξάπλωση νέων σχέσεων παραγωγής (συμβολαιακή γεωργία κ.ά.) άμεσα ελεγχόμενων από τις διεθνοποιούμενες επιχειρήσεις, γ) μέσω της τακτικής των εξαγορών, των συγχωνεύσεων και των συνεργασιών αυξάνεται ο έλεγχος στην παραγωγή και την εμπορία τροφίμων από μερικές ελληνικές ή ξένες πολυεθνικές επιχειρήσεις, δ) επεκτείνονται και εντείνονται οι διασυνδέσεις του ελληνικού και του ξένου κεφαλαίου με στόχο όχι μόνο την κυριαρχία στην ελληνική αγορά αλλά και την επέκταση στη βαλκανική και την ανατολικοευρωπαϊκή αγορά εν γένει, ε) αναδύονται μερικές μεγάλες ελληνικές «πολυεθνικές» επιχειρήσεις οι οποίες μπορούν να ανταγωνιστούν την εγχώρια και την ευρωπαϊκή αγορά, και στ) ένας αυξανόμενος αριθμός κυρίαρχων επιχειρήσεων τόσο στην παραγωγή όσο και στην εμπορία τροφίμων ελέγχεται από ξένες πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Η ανάπτυξη του αγρο-τροφικού συστήματος είναι όλο και πιο ραγδαία, ενώ η βαλκανική αγορά αποτελεί τον άμεσο στόχο στα πλαίσια της διεθνοποίησης του τομέα των τροφίμων στη χώρα μας. Σε αυτή την κατεύθυνση, το ξένο κεφάλαιο, είτε συνεργαζόμενο είτε μέσω εξαγορών, παίζει καθοριστικό ρόλο για την επιτυχία

της βαλκανικής ή/και ευρωπαϊκής διείσδυσης του ελληνικού κεφαλαίου. Ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, όπως και του κυκλώματος διανομής τροφίμων, συγκεντρώνόμενος σε λίγες επιχειρήσεις αποτελεί τον κατ' εξοχήν στόχο της εντεινόμενης διείσδυσης του πολυεθνικού κεφαλαίου.

5. ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η διαδικασία διεθνοποίησης της γεωργίας μπορεί να αποδοθεί κυρίως ως τάση ενσωμάτωσης του αγρο-τροφικού τομέα στην ευρύτερη οικονομία. Όμως, η ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας απέχει από του να υπαγορεύσει ένα ενιαίο και ομοιογενές μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης του αγρο-τροφικού συστήματος. Η κλασική αντίληψη, ότι η επέκταση της ενσωμάτωσης της γεωργίας στο καπιταλιστικό σύστημα θα οδηγήσει σε μια πολωμένη κατάσταση όπου θα κυριαρχεί μια 'δυναμική' οικονομία και κοινωνία, φαίνεται να αναπαράγεται στην παραδοσιακή περιγραφή της σχέσης ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο, αλλά και εμφανίζεται και μεταξύ ενός πλήρως ενσωματωμένου και ενός περιθωριακού τομέα σε μια δεδομένη οικονομία. Πρέπει, όμως, να τονιστεί ότι η διάκριση ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία δεν ισχύει πια και πρέπει μάλλον να αντικατασταθεί από την έννοια του αγρο-τροφικού τομέα, ο οποίος είναι σημαντικός για την κεφαλαιακή συσσώρευση στην παγκόσμια οικονομία (Friedmann, 1991). Η διαδικασία διεθνοποίησης έχει δύο τουλάχιστον ορίζουσες: α) την κινητοποίηση των υπερεθνικών θεσμών/μηχανισμών για να ρυθμίσουν την κεφαλαιακή συσσώρευση στον αγρο-τροφικό τομέα, και β) την τοπική, περιφερειακή και εθνική διαπραγμάτευση της συσσώρευσης. Βασική παράμετρος της διαδικασίας ολοκλήρωσης, λοιπόν, είναι η θέση ότι από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ως σήμερα το αγρο-τροφικό σύστημα είναι το αποτέλεσμα των συνειδητών ενεργειών τόσο των κρατών όσο και του παντοδύναμου πολυεθνικού κεφαλαίου. Επίσης, σε σημαντικό βαθμό, το αγρο-τροφικό σύστημα συνιστά το μη-σκόπιμο αποτέλεσμα της σύνθετης αλληλεπίδρασης μεταξύ αυτών των φορέων (Lambi, 1993).

Αναφερόμενοι σε φορείς κοινωνικής και οικονομικής δράσης, χρειάζεται να τονίσουμε ότι και η ίδια η ενσωμάτωση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στο αγρο-τροφικό κεφάλαιο δεν συνιστά μια αδιαπραγμάτευτη κατάσταση. Η διεθνοποίηση του

αγρο-τροφικού συστήματος χαρακτηρίζεται από έντονη *κοινωνική και γεωγραφική διαφοροποίηση*. Τη στιγμή που έρχεται σε επαφή με το κεφάλαιο, η αγροτική εκμετάλλευση μετασχηματίζεται. Προς αυτή την κατεύθυνση χρειάζεται να εξεταστούν οι ευκαιρίες και οι περιορισμοί που αντιμετωπίζει η εκμετάλλευση, όπως επίσης και οι συμβιβασμοί της σε σχέση με τις εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις για αλλαγή (Munton & Marsden, 1991). Από τη μια μεριά, μπορεί να περιγράψει κανείς μια ραγδαία διαδικασία βιομηχανοποίησης της γεωργίας, που αφορά έναν μικρό αριθμό αγροτικών εκμεταλλεύσεων που υποτάσσονται στο αγροτο-βιομηχανικό κεφάλαιο. Ενώ, από την άλλη, υπάρχει μια τάση διαφοροποίησης των στρατηγικών επιβίωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που συνδέονται με τον εξω-αγροτικό τομέα και εμπλέκονται σε ευρύτερα πλαίσια διαπραγμάτευσης της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Η αντίσταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων μπορεί να γίνει τόσο σχετικά με το βαθμό βιομηχανοποίησης των παραγόμενων τροφίμων και τα όρια των στρατηγικών προώθησης των παραγόμενων προϊόντων από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, όσο και σχετικά με τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της βιομηχανικής γεωργίας. Και οι δύο προοπτικές αντίστασης μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για τη διαδικασία πολιτικοποίησης μέσα στο ίδιο το αγρο-τροφικό σύστημα (Whatmore, 1994).

Η διαδικασία διεθνοποίησης του αγρο-τροφικού συστήματος συμβάλλει σε όλο και μεγαλύτερη ετερογένεια τόσο στο τοπικό όσο και στο εθνικό επίπεδο. Η ετερογένεια είναι μια πολυεπίπεδη κατηγορία που αφορά ένα μεγάλο φάσμα δια-περιφερειακών αλλά και ενδο-περιφερειακών διαφοροποιήσεων. Με άλλα λόγια, υπάρχει μια ανισομέρεια στη διαδικασία ολοκλήρωσης του αγρο-τροφικού συστήματος, η οποία, όμως, δεν μπορεί να αναχθεί σε μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης (Booth, 1993).

Κεντρική παραμένει η άποψη ότι η καπιταλιστική δυναμική αναφέρεται σε μια πολλαπλότητα μορφών και τάσεων που καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη λογική της κεφαλαιακής συσσώρευσης (Corbridge, 1990). Η καπιταλιστική ολοκλήρωση, λοιπόν, του αγρο-τροφικού συστήματος αναφέρεται σε

«ένα μίγμα διαδικασιών, που είναι εξ ορισμού επεισοδιακές ή περιοδικές όπως επίσης και μεταλλασσόμενες. Οι αιτίες της συνέχειας και ασυνέχειας είναι πολλαπλές, επιδέχονται αλλαγές και την ίδια στιγμή αλλάζουν όντας τόσο 'ενδο-

γενείς' όσο και 'εξωγενείς' στην παραγωγή τροφίμων» (Le Heron, 1988, 425).

Αυτή η διαδικασία ολοκλήρωσης φαίνεται να μην έχει οριστικό τέλος, παραμένει, όμως, ως κυρίαρχη τάση του σημερινού αγρο-τροφικού καθεστώτος. Το ξεπέρασμα της σύγχρονης πολυσχιδούς κρίσης που εμφανίζεται στο επίπεδο της παραγωγής, της ρύθμισης αλλά και της νομιμοποίησης του αγρο-τροφικού συστήματος δεν παύει να αποτελεί τον κυρίαρχο πολιτικό στόχο. Δύο πιθανά μοντέλα μπορούν να αναφερθούν εδώ: α) η γενίκευση του 'φορντιστικού' μοντέλου σε παγκόσμιο επίπεδο, που φιλοδοξεί να επιβάλει την ομοιογένεια, την τυποποίηση αλλά και την ομοιομορφία με απροσμέτρητο τουλάχιστον πολιτιστικό και περιβαλλοντικό κόστος, β) η εγκατάλειψη της μαζικής παραγωγής/κατανάλωσης προς όφελος μιας αυξανόμενης ελαστικότητας και ετερογένειας των προϊόντων, παίρνοντας υπόψη τη διάσπαση της ζήτησης προϊόντων και ενσωματώνοντας λιγότερη προστιθέμενη αξία σε μια αναζήτηση της ποιότητας των τροφίμων (Kenney et al., 1989, Buttel & Goodman, 1989).

Προς μια τέτοια κατεύθυνση, μπορεί κανείς να αναφέρει την τάση ανάπτυξης νέων κοινωνικών αξιών και καταναλωτικών προτύπων που συνδέονται με «υγιεινά και ποιοτικά» προϊόντα. Χαρακτηριστικά, όπως η τοπικότητα, η διαφοροποίηση, η ετερογένεια και η ιδιαιτερότητα της παραγωγικής διαδικασίας και της καταναλωτικής συμπεριφοράς, παίρνουν ιδιαίτερη σημασία και οδηγούν σε μιαν άλλη αντίληψη για την παραγωγή και την κατανάλωση (Λουλούδης, 1995). Υπάρχει χώρος για την ανάπτυξη ενός τέτοιου μοντέλου όχι απλώς στην περιφέρεια του αγρο-τροφικού συστήματος αλλά πλησιέστερα προς το κέντρο του. Πρόκειται για τα «οικολογικά προϊόντα», για το «πρασίνισμα» των βιομηχανικών και λιανεμπορικών επιχειρήσεων. Δεν αρκεί, όμως, η αναφορά σε μια «πράσινη» εναλλακτική λύση. Απαιτείται ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης που θα ενσωματώνει το επιμέρους και το αποσπασματικό και θα βοηθά στην αναδιάρθρωση της περιφερειακής και της αγροτικής πολιτικής (Kasimis & Papadopoulos, 1995).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η Κοινωνική Ενωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας.
- Κασίμης, Χ. & Α.Γ. Παπαδόπουλος (1996), «Μαρχ και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία: Αγροτική Οικογενειακή Εκμετάλλευση και Διαδικασία της Εργασίας», στο Γ. Σταθάκης & Ν. Θεοτοκάς (επιμ.), *Αναδρομή στον Μαρξ*, Αθήνα, Δελφίνοι (υπό έκδοση).
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π. (1992), *Μισθοί και Συσσώρευση του Κεφαλαίου στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1993), «Αναδιάρθρωση της Παραγωγικής Διαδικασίας Μέσω των Υπεργολαβικών Σχέσεων», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λουλούδης, Λ. (1985), «Γεωργικός Εκσυγχρονισμός και Πολιτική Αναδιάρθρωσης των Αγροτικών Δομών», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 69/70, σ. 12-26.
- Λουλούδης, Λ. (1991) «Η ΚΑΠ 'Ανακαλύπτει' την Ύπαιθρο: Ερμηνεία και Συμπεράσματα για την Ελληνική Γεωργία», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Νδ 9, σ. 51-74.
- Λουλούδης, Λ. (1995), «Αγροτικό Περιβάλλον και Υγεία: Μετά την Αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 128, σ. 41-43.
- Μανιατάς, Β. (1985), «Τα Όρια του Φορντιστικού Μοντέλου στην Ελληνική Γεωργία», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τόμ. 1, τεύχ. 2, σ. 97-106.
- Μωσιδίης, Α. (1988), *Συμβολαϊκή Γεωργία στην Ελλάδα: Μια Σύγχρονη Μορφή Ενωμάτωσης του Αγροτικού Τομέα στον Καπιταλισμό*, Αθήνα, ΑΤΕ.
- Ταρπάγκος, Α. (1994), «Η Βαλκανική Διείσδυση του Ελληνικού Καπιταλισμού», *Θέσεις*, τεύχ. 50, σ. 59-75.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Anastassopoulos, G. & W.B. Trail (1994), *Globalisation of the European Food Industry and the Strategies of Multinationals in the Greek Food Industry*. Paper presented in the 3rd Panhellenic Conference of the Greek Agricultural Economics Society, Agricultural University of Athens, 16-18th December.
- Bonanno, A. (1993), «The Agro-Food Sector and the Transnational State: The Case of the EC», *Political Geography*, vol. 12, No 4, p. 341-360.
- Booth, D. (1993), Development Research: From Impasse to a New Agenda, in F.J. Shuurman (ed.) *Beyond the Impasse: New Directions in Development Theory*, London & New Jersey, Zed Books.
- Bourantas, D. (1986), «The Greek Food Sector: Foreign Control, Dependence and Competition», *Food Policy*, vol. 11, p. 12-16.
- Braverman, H. (1974), *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York & London, Monthly Review Press.
- Buttel, F.H. (1983), «Beyond the Family Farm», in G.F. Summers (ed.), *Technology and Social Change in Rural Areas*, Boulder, Co.: Westview Press.
- Buttel, F.H. & D. Goodman (1989), «Class, State, Technology and International Food Regimes», *Sociologia Ruralis*, vol. 29, No 2, p. 86-92.

- Cloke, P. (1989), «Rural Geography and Political Economy», in R. Peet & N. Thrift (eds), *New Models in Geography: The Political Economy Perspective*, vol. 1, London, Unwin Hyman.
- Cloke, P. (1994), «(En)culturing Political Economy: A Life in the Day of a 'Rural Geographer'», in P. Cloke et al. (eds), *Writing the Rural: Five Cultural Geographies*, London, P. Chapman Publishing Ltd.
- Cloke, P. & M. Goodwin (1992), «Conceptualising Countryside Change: From Post-Fordism to Rural Structured Coherence», *Transactions of the Institute of the British Geographers*, vol. 17, p. 321-336.
- Corbridge, S. (1990), «Post-Marxism and Development Studies: Beyond the Impasse», *World Development*, vol. 18, No 5, p. 623-639.
- Friedland, W.F. (1991a), «Introduction: Shaping the New Political Economy of Advanced Capitalist Agriculture», in W.F. Friedland, L. Busch, F.H. Buttel & A.P. Rudy (eds), *Towards a New Political Economy of Agriculture*, Boulder, Westview Press.
- Friedland, W.F. (1991b), «The Transnationalisation of Production and Consumption of Food and Fibre: Challenges for Rural Research», in R. Almas & N. With (eds), *Rural Futures in an International World*, Trondheim, Centre for Rural Research.
- Friedmann, H. (1988), «The Family Farm and International Food Regimes», in T. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies*, Second Edition, Harmondsworth: Penguin Books.
- Friedmann, H. (1991), «Changes in the International Division of Labour: Agri-Food Complexes and Export Agriculture», in W.F. Friedland, L. Busch, F.H. Buttel & A.P. Rudy (eds), *Towards a New Political Economy of Agriculture*, Boulder, Westview Press.
- Friedmann, H. (1993), «The Political Economy of Food: A Global Crisis», *New Left Review*, No 197, p. 29-57.
- Friedmann, H. & P. McMichael (1989), «Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present», *Sociologia Ruralis*, vol. 29, No 2, p. 93-117.
- Goodman, D. (1991), «Some Recent Tendencies in the Industrial Reorganisation of the Agri-food System», in W.F. Friedland, L. Busch, F.H. Buttel & A.P. Rudy (eds), *Towards a New Political Economy of Agriculture*, Boulder, Westview Press.
- Goodman, D. & M. Redclift (1990), «The Farm Crisis and the Food System: Some Reflexions on the New Agenda», in T. Mersden & J. Little (eds.), *Political, Social and Economic Perspectives on the International Food System*, Aldershot, Avebury.
- Goodman, D. & Redclift (1991), *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, London & New York, Routledge.
- Goodman, D., B. Sorj & J. Wilkinson (1987), *From Farming to Biotechnology: A Theory of Agro-Industrial Development*, Oxford, Blackwell.
- Healey, M. & B. Ilbery (1985), «The Industrialisation of the Countryside: An Overview», in M.J. Healey & B.W. Ilbery (eds), *The Industrialisation of the Countryside*, Norwich, Geo Books.
- Hoggart, K., H. Buller & R. Black (1995), *Rural Europe: Identity and Change*, London, Arnold.

- Kasimis, C. & A.G. Papadopoulos (1995), *Productivist and Survivalist Farm Strategies: Studying the Sustainability of Greek Agriculture*, Paper presented in the XVIth Congress of the European Society for Rural Sociology, Prague, July 31st-4th August 1995.
- Kenney, M., L.M. Lobao, J. Curry & W.R. Goe (1989), «Midwestern Agriculture in US Fordism: From the New Deal to Economic Restructuring», *Sociologia Ruralis*, vol. 29, No 2, p. 131-148.
- Lang, T. & P. Wiggins (1985), «The Industrialisation of the UK Food System: From Production to Consumption», in M.J. Healey & B.W. Ilbery (eds), *The Industrialisation of the Countryside*, Norwich, Geo Books.
- Le Heron, R. (1988), «Food and Fibre Production Under Capitalism: A Conceptual Agenda», *Progress in Human Geography*, vol. 12, p. 409-430.
- Lipietz, A. (1987), *Mirages and Miracles: The Crisis of Global Fordism*, London, Verso.
- Lipietz, A. (1992), *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*, Cambridge, Polity Press.
- Llambi, L. (1993), *Global Agro-Food Restructurings: The Role of Transnational Corporations and Nation-States*, Venezuelan Institute for Scientific Research, Unpublished MS.
- Markus, G.E. & M.M.J. Fischer (1986), *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*, Chicago & London, The University of Chicago Press.
- Marsden, T. & J. Little (1990), «Introduction», in T. Marsden & J. Little (eds), *Political, Social and Economic Perspectives on the International Food System*, Aldershot, Avebury.
- Marsden, T., R. Munton, S. Whatmore & J. Little (1986), «Towards a Political Economy of Capitalist Agriculture: A British Perspective», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 10, No 4, p. 498-521.
- Marsden, T., S. Whatmore & R. Munton (1987), «Uneven Development and the Restructuring Process in British Agriculture: A Preliminary Approach», *Journal of Rural Studies*, vol. 3, No 4, p. 297-308.
- McMichael, P. (1993), «World Food System Restructuring Under a GATT Regime», *Political Geography*, vol. 12, No 3, p. 198-214.
- McMichael, P. & D. Myhre (1991), «Global Regulation vs. the Nation-State: Agro-Food Systems and the New Political of Capital», *Capital and Class*, No 43, p. 83-105.
- Munton, R. & T. Marsden (1991), «Dualism or Diversity in Family Farming? Patterns of Occupancy Change in British Agriculture», *Geoforum*, vol. 22, No 1, p. 105-117.
- Newby, H. (1978), «The Rural Sociology of Advanced Capitalist Societies», in H. Newby (ed.), *International Perspectives in Rural Sociology*, Chichester, John Wiley & Sons.
- Newby, H. (1983), «The Sociology of Agriculture: Toward a New Rural Sociology», *Annual Review of Sociology*, vol. 9, p. 67-81.
- Newby, H. (1989), *Technological Change, Conservation and Development: What Future for the Countryside?* Faculty of Social Sciences and Arts Annual Lecture, University of Salford.

- Pitelis, C. (1991), «Beyond the Nation-State?: The Transnational Firm and the Nation-State», *Capital and Class*, No 43, p. 131-152.
- Raynolds, L.T., D. Myhre, P. McMichael, V. Carro-Figueroa & F.H. Buttel (1993), «The 'New' Internationalization of Agriculture: A Reformulation», *World Development*, vol. 21, No 7, p. 1101-1121.
- Sayer, A. (1989), «The 'New' Regional Geography and Problems of Narrative», *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 7, p. 253-276.
- Stein, M. R. (1972), *The Eclipse of Community: An Interpretation of American Studies*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Vergopoulos, K. (1985), «The End of Agribusiness or the Emergence of Biotechnology», *International Social Science Journal*, vol. 37, p. 285-299.
- Ward, N. (1990), «A Preliminary Analysis of the UK Food Chain», *Food Policy*, vol. 15, No 5, p. 439-441.
- Whatmore, S. (1994), «From Farming to Agribusiness: The Global Agro-Food System», in R.J Johnston, P. Taylor & M. Watts (eds), *Geographies of Global Change*, Oxford, Basil Blackwell.

ΆΛΛΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Επιμέρους στοιχεία για την ελληνική περίπτωση συλλέχτηκαν από:

α) εφημερίδες: *Εξπρές*, *Επενδυτής*, *Η Καθημερινή*, *Κέρδος*, *Ναυτεμπορική*, *Το Βήμα*, *Financial Times*.

β) περιοδικά: *Επιλογή*, *Κεφάλαιο*.